

Matematika 3 pro FST

2016

Obsah

1	Skalární funkce více reálných proměnných	3
1.1	Prostor \mathbb{R}^n	3
1.2	Základní vlastnosti funkcí v \mathbb{R}^n	4
1.3	Derivace a diferenciál	7
1.4	Vlastnosti diferencovatelných funkcí	10
1.5	Derivace a diferenciály vyšších řádů. Taylorova věta.	15
2	Základní pojmy optimalizace v \mathbb{R}^n	18
2.1	Lokální a globální extrémy	18
2.2	Extrémy vzhledem k podmnožině	23
3	Diferencovatelná zobrazení	32
3.1	Základní pojmy	32
4	Riemannův integrál v \mathbb{R}^n	37
4.1	Definice a základní vlastnosti Riemannova integrálu	37
4.2	Metody výpočtu dvojných a trojných integrálů . .	43
4.3	Užitečné vzorce	48
5	Parciální diferenciální rovnice	51
5.1	Základní modely	51
5.1.1	Transportní rovnice	51
5.1.2	Rovnice difuze, rovnice vedení tepla	52
5.1.3	Vlnová rovnice	53
5.2	Metody řešení	53
5.3	Počáteční úlohy	53

1 Skalární funkce více reálných proměnných

1.1 Prostor \mathbb{R}^n

Symbolem \mathbb{R}^n označujeme **množinu všech uspořádaných n-tic reálných čísel**, tj. $\mathbb{R}^n = \{\mathbf{x} : \mathbf{x} = [x_1, x_2, \dots, x_n]\}$, $x_i \in \mathbb{R}$. Množinu \mathbb{R}^n chápeme buď jako množinu bodů, nebo jako **vektorový prostor**, pokud v této množině zavedeme algebraické operace splňující axiomy lineárního prostoru. Vektory značíme $\vec{x} = (x_1, x_2, \dots, x_n)$, čísla x_i , $i = 1, \dots, n$ se nazývají **složky (souřadnice)** vektoru (bodu).

Definice 1.1: Necht' $\vec{x}, \vec{y}, \vec{z} \in \mathbb{R}^n$, potom pomocí následujících vztahů definujeme

1. **skalární součin** vektorů \vec{x}, \vec{y}

$$\vec{x} \cdot \vec{y} = \sum_{i=1}^n x_i y_i,$$

2. **normu vektoru** \vec{x}

$$\|\vec{x}\| = \sqrt{\sum_{i=1}^n x_i^2} = \sqrt{\vec{x} \cdot \vec{x}},$$

3. **vzdálenost** bodů \mathbf{x}, \mathbf{y} ("délka vektoru $\vec{x} - \vec{y}$ ")

$$\rho(\vec{x}, \vec{y}) = \|\mathbf{x} - \mathbf{y}\| = \sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - y_i)^2},$$

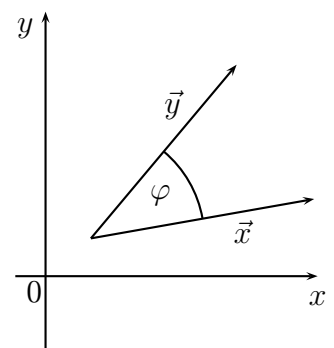
4. Pro nenulové \vec{x}, \vec{y} existuje číslo $\varphi \in \langle 0, \pi \rangle$, které se nazývá **úhlem vektorů** \vec{x}, \vec{y} , takové, že

$$\varphi = \arccos \frac{\vec{x} \cdot \vec{y}}{\|\vec{x}\| \cdot \|\vec{y}\|}.$$

Vektorový prostor, v němž je definován skalární součin se nazývá **eukleidovský prostor**. Pro skalární součin se také používá značení (\vec{x}, \vec{y}) .

Pro každé \vec{x}, \vec{y} platí Cauchyova-Schwarzova nerovnost

$$|\vec{x} \cdot \vec{y}| \leq \|\vec{x}\| \cdot \|\vec{y}\|$$

Definice 1.2: (posloupnost v \mathbb{R}^n)

Zobrazení $f : \mathbb{N} \rightarrow \mathbb{R}^n$ přiřazující každému $k \in \mathbb{N}$ bod (vektor) $\mathbf{x}_k \in \mathbb{R}^n$ nazýváme **posloupnost (bodů, vektorů)** v \mathbb{R}^n . Značíme $f = \{\mathbf{x}_k\}$.

Protože máme eukleidovský vektorový prostor \mathbb{R}^n , hovoříme o konvergenci vzhledem k eukleidovské normě. Analogicky definujeme konvergenci vzhledem k jiné normě či jiné metrice.

Definice 1.3: (konvergentní posloupnost)

Posloupnost $\{\mathbf{x}_k\} \subset \mathbb{R}^n$ je **konvergentní** v \mathbb{R}^n , jestliže

$$\exists \mathbf{x}_0 \in \mathbb{R}^n \forall \varepsilon > 0 \exists k_0 \in \mathbb{N} \forall k \in \mathbb{N} : k > k_0 \Rightarrow \|\mathbf{x}_k - \mathbf{x}_0\| < \varepsilon.$$

Píšeme $\lim_{k \rightarrow +\infty} \mathbf{x}_k = \mathbf{x}_0$, resp. $\mathbf{x}_k \rightarrow \mathbf{x}_0$ pro $k \rightarrow +\infty$.

Věta 1.1: (konvergence po složkách)

Posloupnost $\{\mathbf{x}_k\}$ je konvergentní v \mathbb{R}^n právě tehdy, když posloupnosti všech složek $\{x_{ki}\}$ jsou konvergentní v \mathbb{R} , tj.

$$\mathbf{x}_k \rightarrow \mathbf{x}_0 \Leftrightarrow x_{ki} \rightarrow x_{0i}, \quad i = 1, 2, \dots, n.$$

Důkaz: plyne ze vztahů

$$|x_{ki} - x_{0i}| \leq \|\mathbf{x}_k - \mathbf{x}_0\| = \sqrt{\sum_{i=1}^n (x_{ki} - x_{0i})^2}.$$

1.2 Základní vlastnosti funkcí v \mathbb{R}^n

Definičním oborem $D(f)$ funkce f je tedy množina Ω .

Definice 1.4: (funkce n -proměnných)

Nechť $\Omega \subset \mathbb{R}^n$. Zobrazení $f : \Omega \rightarrow \mathbb{R}$ přiřazující každému argumentu $\mathbf{x} \in \Omega$ funkční hodnotu $f(\mathbf{x})$ se nazývá **reálná funkce n reálných proměnných** definovaná na Ω .

Značíme $f : \mathbf{x} \rightarrow f(\mathbf{x})$, $f = f(\mathbf{x})$.

Množina

$$G = \{[\mathbf{x}, f(\mathbf{x})] \in \mathbb{R}^{n+1} : \mathbf{x} \in \Omega\}$$

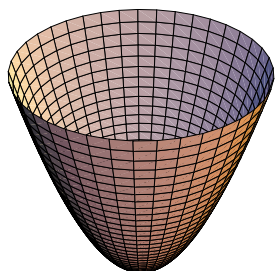
se nazývá **graf funkce f** .

Množina

$$H_C = \{\mathbf{x} \in \Omega : f(\mathbf{x}) = C\}, \quad C \in \mathbb{R},$$

se nazývá **hladina (vrstevnice) funkce f** . (Je to množina bodů definičního oboru, v nichž funkce f nabývá stejné funkční hodnoty).

Příklad 1.1: Grafem funkce $f : \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}$ dané předpisem $f(x_1, x_2) = x_1^2 + x_2^2$ je *paraboloid* a její hladiny jsou kružnice o poloměru \sqrt{C} .

Definice 1.5: (limita funkce n -proměnných)

Nechť je dána funkce $f : \Omega \rightarrow \mathbb{R}$, $\Omega \subset \mathbb{R}^n$ a nechť \mathbf{x}_0 je hromadný bod množiny Ω . Jestliže $\exists L \in \mathbb{R}$ takové, že $\forall \{\mathbf{x}_k\}$, $\mathbf{x}_k \in \Omega$, $\mathbf{x}_k \neq \mathbf{x}_0$: $\mathbf{x}_k \rightarrow \mathbf{x}_0 \Rightarrow f(\mathbf{x}_k) \rightarrow L$, pak řekneme, že funkce f má v bodě \mathbf{x}_0 limitu L (vlastní) a píšeme

$$\lim_{\mathbf{x} \rightarrow \mathbf{x}_0} f(\mathbf{x}) = L.$$

Příklad 1.2:

Vypočítáme limitu funkce $f(x, y) = x^3 - y^3$ v bodě $[1, 2]$.

Nechť $\{x_k\}$, $\{y_k\}$ jsou libovolné posloupnosti reálných čísel takové, že $x_k \rightarrow 1$ a $y_k \rightarrow 2$.

Pak $x_k^3 \rightarrow 1$, $y_k^3 \rightarrow 8 \Rightarrow f(x_k, y_k) = x_k^3 - y_k^3 \rightarrow 1 - 8 = -7$.

Tedy $\lim_{[x, y] \rightarrow [1, 2]} (x^3 - y^3) = -7$.

Příklad 1.3: Stanovme $\lim_{[x, y] \rightarrow [0, 0]} \frac{y}{x}$.

Zvolíme posloupnost $\{x_k, y_k\} = \{\frac{1}{k}, \frac{c}{k}\}$, $c \in \mathbb{R}$, pak dostaneme $\lim_{k \rightarrow \infty} \frac{\frac{c}{k}}{\frac{1}{k}} = c$. Vidíme, že daná funkce nemá v bodě $[0, 0]$ limitu. (Číslo c můžeme volit libovolně, tedy neexistuje číslo L , ke kterému se blíží funkční hodnoty funkce f .)

Využíváme větu 4.6 z MA1 o algebře limit funkcí jedné reálné proměnné.

Položíme-li $y = cx$, pak v limitě dostaneme $\lim_{[x, y] \rightarrow [0, 0]} \frac{y}{x} = c$.

K limitnímu bodu se blížíme po přímkách. Pozor tato metoda je vhodná pouze k důkazu neexistence limity, nikoli její existence.

Definice 1.6: (částečné limity, vícenásobné limity v \mathbb{R}^2)

Mějme funkci $f = f(x, y)$ definovanou v okolí bodu $[x_0, y_0]$. Existuje-li pro každé pevné y

$$\lim_{x \rightarrow x_0} f(x, y) = \varphi(y),$$

nazývá se **částečná (parciální) limita** funkce f v proměnné x . Existuje-li

$$L_1 = \lim_{y \rightarrow y_0} \varphi(y) = \lim_{y \rightarrow y_0} \lim_{x \rightarrow x_0} f(x, y),$$

nazývá se **dvojnásobnou limitou** funkce f v bodě $[x_0, y_0]$. Analogicky definujeme pro pevné x

$$\psi(x) = \lim_{y \rightarrow y_0} f(x, y) \quad \text{a} \quad L_2 = \lim_{x \rightarrow x_0} \psi(x) = \lim_{x \rightarrow x_0} \lim_{y \rightarrow y_0} f(x, y).$$

Příklad 1.4: Pro funkci $f(x, y) = \frac{xy}{x^2 + y^2}$ najdeme dvojnásobné limity v bodě $[0, 0]$.

$$\lim_{y \rightarrow 0} \lim_{x \rightarrow 0} \frac{xy}{x^2 + y^2} = \lim_{x \rightarrow 0} \lim_{y \rightarrow 0} \frac{xy}{x^2 + y^2} = 0.$$

Limitu funkce f budeme hledat "po přímkách" $y = kx$, potom

$$\lim_{\substack{[x,y] \rightarrow [0,0] \\ y=kx}} \frac{xy}{x^2 + y^2} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{kx^2}{k^2x^2 + x^2} = \frac{k}{k^2 + 1},$$

tudíž hledaná limita neexistuje.

Příklad 1.5: Hledáme limity funkce f , kde

$$f(x, y) = \begin{cases} x \sin \frac{1}{y} + y \sin \frac{1}{x} & x \neq 0, y \neq 0, \\ 0 & x = 0, y = 0, \end{cases}$$

v okolí bodu $[0, 0]$.

Z odhadu $\left| x \sin \frac{1}{y} + y \sin \frac{1}{x} \right| \leq |x| + |y|$ plyne $\lim_{[x,y] \rightarrow [0,0]} f(x, y) = 0$,

ale limity $\lim_{y \rightarrow 0} x \sin \frac{1}{y}$, $\lim_{x \rightarrow 0} y \sin \frac{1}{x}$ neexistují, tudíž neexistují ani dvojnásobné limity.

Existence a rovnost dvojnásobných limit nezaručí existenci limity funkce v bodě a obráceně z existence limity nevyplývá existence dvojnásobných limit.

Přesto, jestliže existuje (dvojná) limita a "vnitřní limity", pak existují dvojnásobné limity.

Věta 1.2: (vztah dvojné limity a dvojnásobných limit)

Nechť funkce $f = f(x, y)$ je definovaná (aspoň) v prstencovém okolí $P([x_0, y_0])$ bodu $[x_0, y_0]$ a existuje limita

$$\lim_{[x,y] \rightarrow [x_0,y_0]} f(x, y) = L.$$

Nechť dále existují částečné limity

$$\begin{aligned} \lim_{x \rightarrow x_0} f(x, y) &= \varphi(y), & [x_0, y] \in P([x_0, y_0]), \\ \lim_{y \rightarrow y_0} f(x, y) &= \psi(x), & [x, y_0] \in P([x_0, y_0]). \end{aligned}$$

Potom existují dvojnásobné limity

$$\begin{aligned} L_1 &= \lim_{y \rightarrow y_0} \varphi(y) = \lim_{y \rightarrow y_0} \lim_{x \rightarrow x_0} f(x, y), \\ L_2 &= \lim_{x \rightarrow x_0} \psi(x) = \lim_{x \rightarrow x_0} \lim_{y \rightarrow y_0} f(x, y) \end{aligned}$$

a platí $L_1 = L_2 = L$.

V izolovaném bodě \mathbf{x}_0 se funkce f považuje za spojitou, je-li v tomto bodě definována.

Jestliže v bodě nespojitosti existuje vlastní limita funkce f , pak říkáme, že nespojitost je odstranitelná.

Definice 1.7: (Spojitost)

Funkce $f : \Omega \rightarrow \mathbb{R}$ je **spojitá** v hromadném bodě \mathbf{x}_0 množiny $\Omega \subset \mathbb{R}^n$, jestliže

$$\lim_{\mathbf{x} \rightarrow \mathbf{x}_0} f(\mathbf{x}) = f(\mathbf{x}_0).$$

Funkce f je **spojitá na množině** Ω , je-li spojitá v každém bodě $\mathbf{x} \in \Omega$. Bod \mathbf{x}_0 je **bodem nespojitosti** funkce, není-li v něm funkce f spojitá.

Příklad 1.6 :

1. Funkce $f(x, y) = \frac{y}{x^2+y^2}$ je spojitá v každém bodě $[x, y] \neq (0, 0)$, ale v bodě $(0, 0)$ spojitá není, a navíc nespojitost není odstranitelná.

2. Funkce $f(x, y) = \begin{cases} x \sin \frac{1}{y} + y \sin \frac{1}{x} & xy \neq 0, \\ 0 & xy = 0, \end{cases}$

je spojitá v bodě $[0, 0]$, avšak v každém okolí tohoto bodu existují body nespojitosti (body souřadnicových os).

3. Funkce $f(x, y) = \begin{cases} \frac{xy^2}{x^2+y^2} & x^2 + y^2 \neq 0, \\ 0 & x^2 + y^2 = 0, \end{cases}$

je spojitá v bodě $[0, 0]$, což dokážeme přechodem k polárním souřadnicím. Položíme $x = r \cos \varphi$, $y = r \sin \varphi$, potom

$$\lim_{[x,y] \rightarrow [0,0]} \frac{xy^2}{x^2+y^2} = \lim_{\substack{r \rightarrow 0 \\ \varphi \in (0, 2\pi)}} \frac{r^3 \cos \varphi (\sin \varphi)^2}{r^2} = 0.$$

Při přechodu k polárním souřadnicím platí následující ekvivalence $[x, y] \rightarrow [0, 0] \Leftrightarrow \|[x, y] - [0, 0]\| \rightarrow 0 \Leftrightarrow \sqrt{x^2 + y^2} \rightarrow 0 \Leftrightarrow \sqrt{r^2 \cos^2 \varphi + r^2 \sin^2 \varphi} \rightarrow 0 \Leftrightarrow r \rightarrow 0_+$.

Pomocí tohoto přechodu lze tedy dokázat existenci limity funkce.

1.3 Derivace a diferenciál

Definice 1.8 : (derivace podle vektoru, parciální derivace)

Mějme funkci $f : \Omega \rightarrow \mathbb{R}$, $\Omega \subset \mathbb{R}^n$, $\mathbf{x}_0 \in \Omega$ a existuje okolí $U(\mathbf{x}_0) \subset \Omega$.

Je dán (pevný) vektor $\vec{s} \in \mathbb{R}^n$, $\vec{s} = (s_1, s_2, \dots, s_n)$. Jestliže existuje konečná limita

$$\lim_{t \rightarrow 0} \frac{f(\mathbf{x}_0 + t\vec{s}) - f(\mathbf{x}_0)}{t} = \frac{d}{dt} f(\mathbf{x}_0 + t\vec{s})|_{t=0} = \frac{\partial f(\mathbf{x}_0)}{\partial \vec{s}},$$

pak se nazývá **derivace funkce f v bodě \mathbf{x}_0 podle vektoru \vec{s}** (nebo také **variace funkce f v bodě \mathbf{x}_0**),

je-li \vec{s} jednotkový vektor, tj. $\|\vec{s}\| = 1$, pak se tato limita nazývá **derivace funkce f v bodě \mathbf{x}_0 ve směru \vec{s}** .

Jestliže $\vec{s} = \vec{e}_i$ (jednotkový vektor ve směru osy x_i), potom

$$\frac{\partial f(\mathbf{x}_0)}{\partial \vec{e}_i} = \frac{\partial f(\mathbf{x}_0)}{\partial x_i}$$

a hovoříme o **parciální derivaci funkce f v bodě \mathbf{x}_0 podle x_i** a o funkci f říkáme, že je **derivovatelná v bodě \mathbf{x}_0 podle proměnné x_i** .

Příklad 1.7: Uvažujeme funkci $f(x, y) = xy^2$, vektor $\vec{s} = (\vec{s}_1, \vec{s}_2) = (1, 2)$ a bod $[x_0, y_0] = [1, 1]$. Potom dostaneme

$$\begin{aligned} \frac{\partial f(x_0, y_0)}{\partial \vec{s}} &= \lim_{t \rightarrow 0} \frac{f(x_0 + t\vec{s}_1, y_0 + t\vec{s}_2) - f(x_0, y_0)}{t} \\ &= \lim_{t \rightarrow 0} \frac{(1+t)(1+t \cdot 2)^2 - 1}{t} \\ &= \lim_{t \rightarrow 0} \frac{1 + 4t + 4t^2 + t + 4t^2 + 4t^3 - 1}{t} = 5, \\ \frac{\partial f(x_0, y_0)}{\partial \vec{e}_1} &= \frac{\partial f(1, 1)}{\partial x} = \lim_{t \rightarrow 0} \frac{f(1+t \cdot 1, 1+t \cdot 0) - f(1, 1)}{t} \\ &= \lim_{t \rightarrow 0} \frac{(1+t)(1+t \cdot 0)^2 - 1}{t} = 1, \\ \frac{\partial f(x_0, y_0)}{\partial \vec{e}_2} &= \frac{\partial f(1, 1)}{\partial y} = \lim_{t \rightarrow 0} \frac{f(1+t \cdot 0, 1+t \cdot 1) - f(1, 1)}{t} \\ &= \lim_{t \rightarrow 0} \frac{(1+t \cdot 0)(1+t \cdot 1)^2 - 1}{t} = 2. \end{aligned}$$

Z definice (1.8) pro funkci dvou proměnných plyne

$$\frac{\partial f(x_0, y_0)}{\partial x} = \lim_{t \rightarrow 0} \frac{f(x_0 + t, y_0) - f(x_0, y_0)}{t}, \quad \frac{\partial f(x_0, y_0)}{\partial y} = \lim_{t \rightarrow 0} \frac{f(x_0, y_0 + t) - f(x_0, y_0)}{t}.$$

Obecně platí

$$\frac{\partial f(\mathbf{x}_0)}{\partial x_i} = \lim_{t \rightarrow 0} \frac{f(x_{01}, \dots, x_{0i} + t, x_{0i+1}, \dots, x_{0n}) - f(x_{01}, \dots, x_{0n})}{t}.$$

Z uvedených vztahů vyplývá, že parciální derivace počítáme derivováním podle příslušné proměnné (ostatní proměnné se chovají jako konstanty). Například

$$\frac{\partial(xy^2)}{\partial x} = y^2, \quad \frac{\partial(xy^2)}{\partial y} = 2xy.$$

Geometrický význam derivace ve směru

Máme funkci $f : \Omega \rightarrow \mathbb{R}$, vnitřní bod $\mathbf{x}_0 \in \Omega$, vektor \vec{s} s jednotkovou normou $\|\vec{s}\| = 1$ a úsečku $p : \mathbf{x} = \mathbf{x}_0 + t\vec{s}$, $t \in I$, $I = (-\delta, \delta)$, $\delta > 0$, $p \subset \Omega$.

Položíme $g(t) = f(\mathbf{x}_0 + t\vec{s})$, potom graf funkce $g : I \rightarrow \mathbb{R}$ je dán průnikem grafu funkce f a roviny ϱ , která obsahuje úsečku p a je kolmá k rovině- xy .

Platí

$$g'(0) = \lim_{t \rightarrow 0} \frac{g(t) - g(0)}{t - 0} = \lim_{t \rightarrow 0} \frac{f(\mathbf{x}_0 + t\vec{s}) - f(\mathbf{x}_0)}{t} = \frac{\partial f(\mathbf{x}_0)}{\partial \vec{s}}.$$

Hodnota derivace funkce f ve směru \vec{s} je tudíž rovna směrnici tečny $\tau \in \varrho$ ke grafu funkce f v bodě \mathbf{x}_0 . Tato směrnice se rovná tangens úhlu tečny τ a přímky p (prodloužení úsečky p).

Definice 1.9: (diference, totální diferenciál)

Je dán vnitřní bod $\mathbf{x}_0 \in \Omega \subset \mathbb{R}^n$. Pro libovolné $\mathbf{x} \in \Omega$ označíme $\vec{h} = \mathbf{x} - \mathbf{x}_0$. Vektor $\vec{h} = (h_1, h_2, \dots, h_n)$ ($= \Delta \mathbf{x} = d\mathbf{x}$, $h_i = dx_i$) nazveme **diferencí argumentu**.

1. Funkci proměnné $\vec{h} \in \mathbb{R}^n$

$$\Delta f(\mathbf{x}_0, \vec{h}) = f(\mathbf{x}_0 + \vec{h}) - f(\mathbf{x}_0) = f(\mathbf{x}) - f(\mathbf{x}_0)$$

nazveme **diferencí funkce f v bodě \mathbf{x}_0 vzhledem k \vec{h}** (tzv. **totální diference**).

2. Funkce f se nazývá **diferencovatelná v bodě \mathbf{x}_0** , existuje-li okolí $U(\mathbf{x}_0) \subset \Omega$, vektor $\vec{A} = (A_1, A_2, \dots, A_n)$, a funkce $\omega(\vec{h})$ (proměnné \vec{h}) splňující podmínku

$$\lim_{\|\vec{h}\| \rightarrow 0} \frac{\omega(\vec{h})}{\|\vec{h}\|} = 0$$

tak, že $\forall \mathbf{x} \in U(\mathbf{x}_0)$ platí

$$f(\mathbf{x}) - f(\mathbf{x}_0) = f(\mathbf{x}_0 + \vec{h}) - f(\mathbf{x}_0) = \vec{A} \cdot \vec{h} + \omega(\vec{h}).$$

Funkce f je **diferencovatelná na Ω** , je-li diferencovatelná v každém bodě $\mathbf{x} \in \Omega$.

3. U diferencovatelné funkce se lineární forma $\vec{A} \cdot \vec{h}$ nazývá **(totálním) diferenciálem** funkce f v bodě \mathbf{x}_0 a značí se

$$df = df(\mathbf{x}_0, \vec{h}) = \vec{A} \cdot \vec{h}, \quad \vec{h} \in \mathbb{R}^n$$

a vektor $\vec{A} = (A_1, A_2, \dots, A_n)$ se nazývá **totální derivace funkce f v bodě \mathbf{x}_0** nebo také **gradient** funkce f v bodě \mathbf{x}_0 . Užívá se označení

$$\vec{A} = \text{grad } f(\mathbf{x}_0) = \nabla f(\mathbf{x}_0) = f'(\mathbf{x}_0).$$

Diferenciál pak zapisujeme ve tvaru

$$df(\mathbf{x}_0, \vec{h}) = \text{grad } f(\mathbf{x}_0) \cdot \vec{h} = \nabla f(\mathbf{x}_0) \vec{h} = f'(\mathbf{x}_0) d\mathbf{x}.$$

Příklad 1.8: Určíme diferenciál funkce $f(x, y) = xy^2$ v bodě $\mathbf{x}_0 = [x_0, y_0]$. Platí

$$\begin{aligned} f(x, y) - f(x_0, y_0) &= f(x_0 + h_1, y_0 + h_2) - f(x_0, y_0) = \\ &= (x_0 + h_1)(y_0 + h_2)^2 - x_0 y_0^2 = y_0^2 h_1 + 2x_0 y_0 h_2 + 2y_0 h_1 h_2 + x_0 h_2^2 + h_1 h_2^2. \end{aligned}$$

Pro funkci

$$f(x, y) = x^2 + 3y \quad \text{je}$$

$$\vec{h} = (x - x_0, y - y_0)$$

$$\text{a } \Delta f(\mathbf{x}_0, \vec{h}) =$$

$$x^2 - x_0^2 + 3y - 3y_0 =$$

$$(x + x_0)(x - x_0) +$$

$$+ 3(y - y_0) =$$

$$(2x_0 + x - x_0)(x - x_0) +$$

$$+ 3(y - y_0) =$$

$$(2x_0, 3)(x - x_0, y - y_0) +$$

$$+ (x - x_0)^2.$$

Tedy

$$\vec{A} = \text{grad } f = (2x_0, 3)$$

$$\text{a } \omega(\vec{h}) = (x - x_0)^2,$$

neboť

$$\lim_{\|\vec{h}\| \rightarrow 0} \frac{(x - x_0)^2}{\sqrt{(x - x_0)^2 + (y - y_0)^2}} = 0.$$

Diferenciál df se rovná skalárnímu součinu gradientu $\text{grad } f$ a diference argumentu \vec{h} .

Odtud $A_1 = y_0^2$, $A_2 = 2x_0y_0$, $\omega(\vec{h}) = 2y_0h_1h_2 + x_0h_2^2 + h_1h_2^2$.

Zbývá dokázat $\lim_{\|\vec{h}\| \rightarrow 0} \frac{\omega(\vec{h})}{\|\vec{h}\|} = 0$, tedy $\lim_{\|\vec{h}\| \rightarrow 0} \frac{2y_0h_1h_2 + x_0h_2^2 + h_1h_2^2}{\sqrt{h_1^2 + h_2^2}} =$

$$\begin{bmatrix} h_1 = r \cos \varphi \\ h_2 = r \sin \varphi \end{bmatrix} = \lim_{\substack{r \rightarrow 0 \\ \varphi \in (0, 2\pi)}} \frac{2y_0r^2 \cos \varphi \sin \varphi + x_0r^2 \sin^2 \varphi + r^3 \cos \varphi \sin^2 \varphi}{r} = 0.$$

Diferenciál funkce $f = xy^2$ v bodě $\mathbf{x}_0 = [x_0, y_0]$ má tvar $df(\mathbf{x}_0, \vec{h}) = (y_0^2, 2x_0y_0) \cdot \vec{h} = y_0^2h_1 + 2x_0y_0h_2$.

1.4 Vlastnosti diferencovatelných funkcí

Věta 1.3: (vlastnosti diferencovatelné funkce)

Je-li funkce f diferencovatelná v bodě \mathbf{x}_0 , potom

1. je v bodě \mathbf{x}_0 spojitá,
2. existuje v bodě \mathbf{x}_0 derivace funkce f podle libovolného vektoru \vec{s} (tedy existují i všechny parciální derivace) a platí

$$\frac{\partial f(\mathbf{x}_0)}{\partial \vec{s}} = \text{grad } f(\mathbf{x}_0) \cdot \vec{s},$$

3. pokud v \mathbb{R}^n uvažujeme kartézský souřadnicový systém a za bázi volíme jednotkové vektory ve směru os systému, pak

$$A_i = \frac{\partial f(\mathbf{x}_0)}{\partial x_i}, \quad \text{grad } f(\mathbf{x}_0) = \left(\frac{\partial f}{\partial x_1}, \frac{\partial f}{\partial x_2}, \dots, \frac{\partial f}{\partial x_n} \right) \Big|_{\mathbf{x}_0}.$$

Důsledek 1.1: věty (1.3) Diferenciál funkce f v bodě \mathbf{x} (v kartézském souřadnicovém vyjádření) můžeme psát ve tvaru

$$df(\mathbf{x}, \vec{h}) = \frac{\partial f(\mathbf{x})}{\partial x_1} dx_1 + \frac{\partial f(\mathbf{x})}{\partial x_2} dx_2 + \dots + \frac{\partial f(\mathbf{x})}{\partial x_n} dx_n, \quad \vec{h} = d\mathbf{x}.$$

Například diferenciál funkce $f(x, y) = xy^2$ má tvar

$$df(\mathbf{x}, (dx, dy)) = \frac{\partial f(\mathbf{x})}{\partial x} dx + \frac{\partial f(\mathbf{x})}{\partial y} dy = y^2 dx + 2xy dy.$$

Příklad 1.9: Uvedeme funkci, která má v bodě $[0, 0]$ parciální derivace, ale není v tomto bodě spojitá:

$$f(x, y) = \begin{cases} 0 & xy = 0. \\ 1 & xy \neq 0. \end{cases}$$

Pro funkci $f(x, y) = xy^2$, bod $[x_0, y_0] = [1, 1]$ a směr $\vec{s} = (1, 2)$ z příkladu (1.7) máme $\frac{\partial f(\mathbf{x}_0)}{\partial \vec{s}} = (y_0^2, 2x_0y_0) \cdot \vec{s} = (1, 2) \cdot (1, 2) = 5$.

Gradient výše uvedené funkce má v kartézském systému tvar $\text{grad } f = (y^2, 2xy)$.

Potom $\lim_{[x,y] \rightarrow (0,0)} f(x,y)$ neexistuje, avšak existují limity

$$\lim_{h_1 \rightarrow 0} \frac{f(0+h_1, 0) - f(0, 0)}{h_1} = \frac{\partial f(0, 0)}{\partial x} = 0,$$

$$\lim_{h_2 \rightarrow 0} \frac{f(0, 0+h_2) - f(0, 0)}{h_2} = \frac{\partial f(0, 0)}{\partial y} = 0.$$

Příklad 1.10: Funkce, která má parciální derivace v celém \mathbb{R}^2 , ale je v bodě $[0, 0]$ nespojitá:

$$f(x, y) = \begin{cases} \frac{xy}{x^2+y^2} & x^2 + y^2 > 0, \\ 0 & x^2 + y^2 = 0. \end{cases}$$

Podobně jako v předcházejícím příkladě z definice vypočteme

$$f_x(0, 0) = \frac{\partial f}{\partial x}(0, 0) = 0, \quad f_y(0, 0) = \frac{\partial f}{\partial y}(0, 0) = 0; \quad \text{avšak}$$

$$\lim_{[x,y] \rightarrow [0,0]} f(x, y) \text{ neexistuje, neboť } \lim_{\substack{x \rightarrow 0 \\ y=kx}} \frac{kx^2}{x^2+k^2x^2} = \frac{k}{1+k^2}.$$

Příklad 1.11: Funkce, která má parciální derivace v celém \mathbb{R}^2 , je spojitá v \mathbb{R}^2 (viz příklad (1.6), 3.), ale není diferencovatelná v bodě $[0, 0]$:

$$f(x, y) = \begin{cases} \frac{xy^2}{x^2+y^2} & x^2 + y^2 > 0, \\ 0 & x^2 + y^2 = 0. \end{cases}$$

Potom platí

$$\frac{\partial f(x, y)}{\partial x} = \frac{y^4 - x^2y^2}{(x^2 + y^2)^2}, \quad \frac{\partial f(x, y)}{\partial y} = \frac{2x^3y}{(x^2 + y^2)^2},$$

$$\frac{\partial f(0, 0)}{\partial x} = f_x(0, 0) = 0, \quad \frac{\partial f(0, 0)}{\partial y} = f_y(0, 0) = 0$$

(na osách je funkce f nulová).

Pokud by funkce f byla diferencovatelná v počátku, pak pro vektor \vec{h} s dostatečně malou normou musí platit

$$f([0, 0] + (h_1, h_2)) - f(0, 0) = 0 \cdot h_1 + 0 \cdot h_2 + \frac{h_1 h_2^2}{h_1^2 + h_2^2} = \omega(\vec{h})$$

$$\text{a } \lim_{\|\vec{h}\| \rightarrow 0} \frac{\omega(\vec{h})}{\|\vec{h}\|} = 0.$$

Avšak limita $\lim_{\|\vec{h}\| \rightarrow 0} \frac{\omega(\vec{h})}{\|\vec{h}\|} = \lim_{[h_1, h_2] \rightarrow [0, 0]} \frac{h_1 h_2^2}{\sqrt{h_1^2 + h_2^2} (h_1^2 + h_2^2)}$ neexistuje, tedy funkce f není diferencovatelná v počátku.

Na příkladech jsme ukázali, že existence parciálních derivací není v \mathbb{R}^n , $n \geq 2$ ekvivalentní diferencovatelnosti. Ekvivalence je platná pouze v \mathbb{R} (věta 7.2, MA1).

Celou větu (1.8) lze formulovat a dokázat pro složenou funkci

$$f(\vec{u}(\mathbf{x})) = f(u_1, \dots, u_m).$$

Potom

$$\frac{\partial f}{\partial x_i} = \sum_{j=1}^m \frac{\partial f}{\partial u_j} \frac{\partial u_j}{\partial x_i}.$$

Také hovoříme o "řetězovém pravidlu".

Při přechodu k polárním souřadnicím

$$x = r \cos \varphi, \quad y = r \sin \varphi$$

má jednotkový vektor ve "směru r " tvar

$$\vec{e}_1 = (\cos \varphi, \sin \varphi)$$

a pro jednotkový vektor ve "směru φ " platí

$$\vec{e}_2 = (-\sin \varphi, \cos \varphi).$$

Matice přechodu M od báze \vec{e}_1, \vec{e}_2 k bázi \vec{e}_1, \vec{e}_2 má tedy tvar

$$M = \begin{pmatrix} \cos \varphi & -\sin \varphi \\ \sin \varphi & \cos \varphi \end{pmatrix}.$$

Nyní vyjádříme gradient funkce $f = f(x, y)$ v novém souřadnicovém systému, tedy

$$\left(\frac{\partial f}{\partial x}, \frac{\partial f}{\partial y} \right) \cdot \begin{pmatrix} \cos \varphi & -\sin \varphi \\ \sin \varphi & \cos \varphi \end{pmatrix}$$

$$= \left(\frac{\partial f}{\partial x} \cos \varphi + \frac{\partial f}{\partial y} \sin \varphi, \right.$$

$$\left. \frac{\partial f}{\partial x} (-\sin \varphi) + \frac{\partial f}{\partial y} \cos \varphi \right).$$

Zároveň z diferenciálu složené funkce plyne

$$\frac{\partial f}{\partial r} = \frac{\partial f}{\partial x} \frac{\partial x}{\partial r} + \frac{\partial f}{\partial y} \frac{\partial y}{\partial r} =$$

$$\frac{\partial f}{\partial x} \cos \varphi + \frac{\partial f}{\partial y} \sin \varphi \quad \text{a}$$

$$\frac{\partial f}{\partial \varphi} = \frac{\partial f}{\partial x} \frac{\partial x}{\partial \varphi} + \frac{\partial f}{\partial y} \frac{\partial y}{\partial \varphi} =$$

$$\frac{\partial f}{\partial x} (-r \sin \varphi) + \frac{\partial f}{\partial y} r \cos \varphi.$$

Porovnáním dostaneme pro gradient funkce f v polárních souřadnicích

$$\text{grad } f = \left(\frac{\partial f}{\partial r}, \frac{1}{r} \frac{\partial f}{\partial \varphi} \right).$$

Věta 1.4: (diferenciál a derivace složené funkce)

Nechť funkce $u = u(x, y)$, $v = v(x, y)$ jsou **diferencovatelné** v bodě $[x_0, y_0]$ a funkce $f(u, v)$ je diferencovatelná v bodě $[u_0, v_0]$, kde $u_0 = u(x_0, y_0)$, $v_0 = v(x_0, y_0)$. Potom složená funkce $f(u(x, y), v(x, y))$ je diferencovatelná v $[x_0, y_0]$ a platí (v bodě $[x_0, y_0]$)

$$\begin{aligned} df &= \frac{\partial f}{\partial u} du + \frac{\partial f}{\partial v} dv \\ &= \frac{\partial f}{\partial u} \left(\frac{\partial u}{\partial x} dx + \frac{\partial u}{\partial y} dy \right) + \frac{\partial f}{\partial v} \left(\frac{\partial v}{\partial x} dx + \frac{\partial v}{\partial y} dy \right) \\ &= \underbrace{\left(\frac{\partial f}{\partial u} \frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial f}{\partial v} \frac{\partial v}{\partial x} \right)}_{\frac{\partial f}{\partial x}} dx + \underbrace{\left(\frac{\partial f}{\partial u} \frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial f}{\partial v} \frac{\partial v}{\partial y} \right)}_{\frac{\partial f}{\partial y}} dy. \end{aligned}$$

Příklad 1.12: Funkce $u(x, y) = -2xy$, $v(x, y) = x + y$ jsou diferencovatelné na \mathbb{R}^2 a funkce $f(u, v) = u + v^2$ je také diferencovatelná na \mathbb{R}^2 .

Pro diferenciál složené funkce $f(u(x, y), v(x, y))$ tedy na \mathbb{R}^2 platí

$$\begin{aligned} df &= 1 du + 2v dv \\ &= 1 [(-2y) dx - 2x dy] + 2(x + y)(dx + dy) \\ &= 2x dx + 2y dy. \end{aligned}$$

Zároveň $f(u(x, y), v(x, y)) = -2xy + (x + y)^2 = x^2 + y^2$, tedy $df = 2x dx + 2y dy$.

Příklad 1.13: (derivace paraboloidu podél kružnice)

Nechť $f(x, y) = x^2 + y^2$ a $x(r, t) = r \cos t$, $y(r, t) = r \sin t$.

Potom $\frac{df}{dt} = \frac{df}{dx} \frac{dx}{dt} + \frac{df}{dy} \frac{dy}{dt} = 2x(-r \sin t) + 2y(r \cos t) = 2r^2(-\cos t \sin t + \sin t \cos t) = 0$.

Věta 1.5: (vlastnosti gradientu)

Nechť funkce f je diferencovatelná v bodě \mathbf{x} .

- i) Položíme-li $\vec{z} = \frac{\text{grad } f(\mathbf{x})}{\|\text{grad } f(\mathbf{x})\|}$, tedy $\|\vec{z}\| = 1$, potom platí $\frac{\partial f(\mathbf{x})}{\partial \vec{z}} = \max_{\|\vec{s}\|=1} \frac{\partial f(\mathbf{x})}{\partial \vec{s}}$, \vec{s} je libovolný vektor (změna funkce ve směru gradientu je největší).
- ii) Vektor $\text{grad } f(\mathbf{x}_0) (\neq \vec{0})$ je kolmý k tečné varietě (přímka, rovina, ...) hladiny $H = \{\mathbf{x} : f(\mathbf{x}) = f(\mathbf{x}_0)\}$ v bodě \mathbf{x}_0 .

Příklad 1.14: Máme k funkci $f(x, y) = x^3 - y^2$, bodu $B = [1, 2]$ a vektoru $\vec{v} = (3, 4)$ určit směr největšího růstu v bodě B a derivaci podle vektoru \vec{v} .

Směr největšího růstu funkce f v bodě B je dán vektorem $\text{grad } f(1, 2) = (3x^2, -2y)_{[1,2]} = (3, -4)$.

Pro derivace podle vektoru \vec{v} platí

$$\frac{\partial f(1,2)}{\partial \vec{v}} = \text{grad } f(1, 2) \cdot \vec{v} = (3, -4) \cdot (3, 4) = 0.$$

Vidíme, že vektor $\vec{v} = (3, 4)$ je tečný vektor k hladině

$$H = \{[x, y] : x^3 - y^2 = -3\} \text{ v bodě } B = [1, 2].$$

Definice 1.10: (tečné lineární variety)

Graf lineární funkce $u : \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}$ dané předpisem

$$u(\mathbf{x}) = \vec{a} \cdot \mathbf{x} + d = a_1 x_1 + \dots + a_n x_n + d, \quad \text{kde } \vec{a} \in \mathbb{R}^n, d \in \mathbb{R}.$$

se nazývá **nadrovina** v \mathbb{R}^{n+1} a prochází-li bodem $[\mathbf{x}_0, u_0]$, pak lze vyjádřit pomocí rovnice

$$u - u_0 = \vec{a} \cdot (\mathbf{x} - \mathbf{x}_0) = a_1(x_1 - x_{01}) + \dots + a_n(x_n - x_{0n}).$$

Nechť funkce $f : \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}$ je diferencovatelná v bodě \mathbf{x}_0 , $\text{grad } f(\mathbf{x}_0) \neq \vec{0}$, potom

1. **tečná nadrovina k hladině** $H = \{\mathbf{x} \in \mathbb{R}^n : f(\mathbf{x}) = f(\mathbf{x}_0)\}$ funkce f procházející bodem \mathbf{x}_0 má rovnici

$$\text{grad } f(\mathbf{x}_0) \cdot (\mathbf{x} - \mathbf{x}_0) = 0.$$

2. **tečná nadrovina ke grafu funkce** $u = f(\mathbf{x})$, $\mathbf{x} \in \mathbb{R}^n$ v bodě grafu $[\mathbf{x}_0, u_0] \in \mathbb{R}^{n+1}$, kde $u_0 = f(\mathbf{x}_0)$, je dána rovnicí

$$u - u_0 = \text{grad } f(\mathbf{x}_0) \cdot (\mathbf{x} - \mathbf{x}_0).$$

Libovolný vektor

$\mathbf{x} - \mathbf{x}_0$ tečné nadroviny k hladině je kolmý k vektoru $\text{grad } f(\mathbf{x}_0)$.

Pro $f : \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}$ má tečná nadrovina k hladině (tj. přímka) tvar $f'_x(x - x_0) + f'_y(y - y_0) = 0$ a tečná nadrovina ke grafu funkce (tj. rovina) má tvar $u - u_0 = f'_x(x - x_0) + f'_y(y - y_0)$.

Poznámka 1.1: Graf funkce $u = f(\mathbf{x})$ je vlastně nulovou hladinou funkce $g(\mathbf{x}, u) = f(\mathbf{x}) - u = 0$.

Tečná nadrovina k hladině funkce g v bodě $[\mathbf{x}_0, u_0]$ má tedy tvar $\text{grad } g(\mathbf{x}_0) \cdot ([\mathbf{x}, u] - [\mathbf{x}_0, u_0]) = 0$ a odtud dostaneme $\text{grad } f(\mathbf{x}_0) \cdot (\mathbf{x} - \mathbf{x}_0) - 1(u - u_0) = 0$.

Příklad 1.15: Je dána funkce $f(x, y, z) = x^2 + y^2 + z^2$. Hladiny této funkce jsou kulové plochy, které leží v \mathbb{R}^3 ; graf funkce f leží v \mathbb{R}^4 . Hladina procházející bodem $[x_0, y_0, z_0]$ má rovnici $x^2 + y^2 + z^2 = u_0$, $u_0 = x_0^2 + y_0^2 + z_0^2$.

Tečná rovina k této hladině v bodě $[x_0, y_0, z_0]$ má rovnici

$$a_1(x-x_0)+a_2(y-y_0)+a_3(z-z_0)=0, \quad \vec{a} = \text{grad } f(x_0, y_0, z_0),$$

tj.

$$2x_0(x-x_0)+2y_0(y-y_0)+2z_0(z-z_0)=0.$$

Tečná nadrovina ke grafu této funkce leží v \mathbb{R}^4 a má rovnici

$$u-u_0=2x_0(x-x_0)+2y_0(y-y_0)+2z_0(z-z_0).$$

Cvičení 1.1: Ke grafu funkce $f(x, y) = x^2 + y^2$ v \mathbb{R}^2 určete rovnici tečné roviny (v \mathbb{R}^3) v bodě $B = [1, 2, ?]$.
 $[B = [1, 2, f(1, 2)] = [1, 2, 5], \text{ grad } f(1, 2) = (2x, 2y)_{[1, 2]} = (2, 4) \Rightarrow$
 tečná rovina je $u - 5 = 2(x - 1) + 4(y - 2).$]

Definice 1.11: (směr růstu, poklesu)

Vektor $\vec{s} \in \mathbb{R}^n$, ($\|\vec{s}\| = 1$) se nazývá **směrem růstu (poklesu)** funkce f v bodě \mathbf{x}_0 , jestliže

$$\exists \delta > 0 : f(\mathbf{x}_0 + t\vec{s}) > (<) f(\mathbf{x}_0), \quad \forall t \in (0, \delta),$$

tj. ve směru \vec{s} se hodnota funkce f zvětšuje (zmenšuje).

Věta 1.6: (směr růstu, poklesu diferencovatelné funkce)

Nechť funkce f je diferencovatelná v bodě \mathbf{x}_0 . Vektor $\vec{s} \in \mathbb{R}^n$, je **směrem růstu (poklesu)** funkce f v bodě \mathbf{x}_0 , jestliže

$$\text{grad } f(\mathbf{x}_0) \cdot \vec{s} > 0 \quad (\text{grad } f(\mathbf{x}_0) \cdot \vec{s} < 0).$$

(Tedy vektory $\text{grad } f(\mathbf{x}_0)$ a \vec{s} svírají ostrý (tupý) úhel.)

Příklad 1.16: Určete, zda vektor $\vec{s} = (1, 3)$ je směrem růstu(poklesu) funkce $f(x, y) = x^2 + y^2$ v bodě $B = [1, 1]$. Protože $\text{grad } f(1, 1) \cdot \vec{s} = (2, 2) \cdot (1, 3) = 8 > 0$, tak vektor \vec{s} je směrem růstu funkce f v bodě B .

1.5 Derivace a diferenciály vyšších řádů. Taylorova věta.

Definice 1.12: (druhá parciální derivace)

Nechť funkce $f : \Omega \rightarrow \mathbb{R}$ má parciální derivaci $\frac{\partial f}{\partial x_i}$ v okolí $U(\mathbf{x}_0) \subset \Omega$. Existuje-li, pak se následující limita

$$\lim_{t \rightarrow 0} \frac{1}{t} \left(\frac{\partial f(\mathbf{x}_0 + t\vec{e}_j)}{\partial x_i} - \frac{\partial f(\mathbf{x}_0)}{\partial x_i} \right) = \frac{\partial}{\partial x_j} \left(\frac{\partial f}{\partial x_i} \right) \Big|_{\mathbf{x}_0},$$

nazývá **druhá parciální derivace funkce f v bodě \mathbf{x}_0** .

Značíme

$$\frac{\partial}{\partial x_j} \left(\frac{\partial f}{\partial x_i} \right) \Big|_{\mathbf{x}_0} = \frac{\partial^2 f(\mathbf{x}_0)}{\partial x_j \partial x_i}.$$

Podobně definujeme vyšší parciální derivace, např.

$$\frac{\partial}{\partial x_k} \left(\frac{\partial^2 f}{\partial x_j \partial x_i} \right) \Big|_{\mathbf{x}_0} = \frac{\partial^3 f(\mathbf{x}_0)}{\partial x_k \partial x_j \partial x_i}.$$

Nechť funkce f je diferencovatelná na okolí $U(\mathbf{x}_0)$. Je-li každá z funkcí $\frac{\partial f(\mathbf{x})}{\partial x_i}$, $i = 1, 2, \dots, n$ diferencovatelná v bodě \mathbf{x}_0 , říkáme, že funkce f je v bodě \mathbf{x}_0 **dvakrát diferencovatelná**.

Jestliže je funkce f dvakrát diferencovatelná, pak existují diferenciály jejich parciálních derivací, tedy existují i druhé parciální derivace funkce f v bodě \mathbf{x}_0 .

Věta 1.7: (záměnnost parciálních derivací)

Je-li funkce f **dvakrát diferencovatelná** v bodě \mathbf{x}_0 , potom

$$\frac{\partial^2 f(\mathbf{x}_0)}{\partial x_i \partial x_j} = \frac{\partial^2 f(\mathbf{x}_0)}{\partial x_j \partial x_i}, \quad i, j = 1, 2, \dots, n;$$

tj. druhé derivace jsou záměnné.

U funkcí, které nejsou dvakrát diferencovatelné, nemusí platit záměnnost smíšených parciálních derivací. Například pro funkci

$$f = \begin{cases} xy \frac{x^2 - y^2}{x^2 + y^2} & [x, y] \neq [0, 0] \\ 0 & [x, y] = [0, 0] \end{cases}$$

neplatí věta 1.7 v počátku.

Příklad 1.17: Funkce $f(x, y) = x^2 y$ má parciální derivace

$$\frac{\partial f}{\partial x} = 2xy, \quad \frac{\partial f}{\partial y} = x^2$$

a pro smíšené parciální derivace platí

$$\frac{\partial^2 f}{\partial y \partial x} = \frac{\partial^2 f}{\partial x \partial y} = 2x.$$

Věta 1.8: Nechť funkce f je diferencovatelná na okolí $U(\mathbf{x}_0)$. Jsou-li parciální derivace $\frac{\partial^2 f(\mathbf{x})}{\partial x_i \partial x_j}$, $i, j = 1, 2, \dots, n$ spojité v bodě \mathbf{x}_0 , pak funkce f je **dvakrát diferencovatelná** v bodě \mathbf{x}_0 .

Definice 1.13: (druhý diferenciál)

Předpokládejme, že funkce f má v bodech $\mathbf{x} \in U(\mathbf{x}_0)$ diferenciál $df(\mathbf{x}, \vec{h}) = \text{grad } f(\mathbf{x}) \cdot \vec{h}$. Pro pevné \vec{h} je $df(\mathbf{x}, \vec{h}) : U(\mathbf{x}_0) \rightarrow \mathbb{R}$ funkcí \mathbf{x} . Diferenciál funkce $df(\mathbf{x}, \vec{h})$ (proměnné \mathbf{x}) v bodě \mathbf{x}_0 opět vzhledem k \vec{h} se nazývá **druhým diferenciálem funkce f v bodě \mathbf{x}_0** a značí se

$$d(df(\mathbf{x}, \vec{h}))|_{\mathbf{x}_0} = d^2 f(\mathbf{x}_0, \vec{h}) ; \quad \vec{h} = (dx_1, dx_2, \dots, dx_n) .$$

Platí

$$df(\mathbf{x}, \vec{h}) - df(\mathbf{x}_0, \vec{h}) = d^2 f(\mathbf{x}_0, \vec{h}) + \omega(\vec{h}) , \quad \lim_{\|\vec{h}\| \rightarrow 0} \frac{\omega(\vec{h})}{\|\vec{h}\|^2} \rightarrow 0 .$$

Diferenciál k -tého řádu definujeme rekurentně

$$d(d^{k-1} f(\mathbf{x}, \vec{h})) = d^k f(\mathbf{x}, \vec{h}) .$$

U dvakrát diferencovatelné funkce f existují diferenciály parciálních derivací, tedy i gradientu a proto i diferenciál diferenciálu.

V maticové symbolice

$$\text{je } \vec{h}^T = \begin{pmatrix} h_1 \\ \vdots \\ h_n \end{pmatrix} .$$

Pro funkci dvou proměnných platí

$$d^2 f = \frac{\partial^2 f}{\partial x^2} dx^2 + 2 \frac{\partial^2 f}{\partial y \partial x} dx dy + \frac{\partial^2 f}{\partial y^2} dy^2 .$$

Při výpočtu Hessiany matice, si můžeme pomoci pravidlem "gradient na gradient", tedy

$$\begin{aligned} \mathbb{H} &= \text{grad}^T(\text{grad } f) = \\ &= \left(\text{grad}^T \left(\frac{\partial f}{\partial x} \right) \text{grad}^T \left(\frac{\partial f}{\partial y} \right) \right) \\ &= \begin{pmatrix} \frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{\partial f}{\partial x} \right) & \frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{\partial f}{\partial y} \right) \\ \frac{\partial}{\partial y} \left(\frac{\partial f}{\partial x} \right) & \frac{\partial}{\partial y} \left(\frac{\partial f}{\partial y} \right) \end{pmatrix} . \end{aligned}$$

Pro **dvakrát diferencovatelnou** funkci f dostaneme

$$\begin{aligned} d^2 f(\mathbf{x}, \vec{h}) &= d(df(\mathbf{x}, \vec{h})) = d(\text{grad } f(\mathbf{x}) \cdot \vec{h}) = \sum_{j=1}^n d \left(\frac{\partial f(\mathbf{x})}{\partial x_j} \right) h_j \\ &= \sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^n \frac{\partial}{\partial x_i} \left(\frac{\partial f(\mathbf{x})}{\partial x_j} \right) h_i h_j = \sum_{j=1}^n \left(\sum_{i=1}^n \frac{\partial^2 f(\mathbf{x})}{\partial x_i \partial x_j} h_i \right) h_j . \end{aligned}$$

Takže

$$d^2 f(\mathbf{x}, \vec{h}) = \vec{h} \cdot \mathbb{H}(\mathbf{x}) \cdot \vec{h}^T ,$$

kde $\mathbb{H}(\mathbf{x})$ je **Hessova matice** s prvky $\frac{\partial^2 f(\mathbf{x})}{\partial x_i \partial x_j}$, $i, j = 1, 2, \dots, n$.

Druhý diferenciál je kvadratická forma v proměnné \vec{h} .

Příklad 1.18: Pro funkci $f(x, y) = x^2 + xy$ je

$$df = (y + 2x) dx + x dy = (y + 2x, x) \begin{pmatrix} dx \\ dy \end{pmatrix} ,$$

$$d^2 f = d(y + 2x) dx + d(x) dy = (2 dx + 1 dy) dx + (1 dx + 0 dy) dy$$

$$= (2 dx + 1 dy, 1 dx + 0 dy) \begin{pmatrix} dx \\ dy \end{pmatrix}$$

$$= \left((dx, dy) \begin{pmatrix} 2 \\ 1 \end{pmatrix}, (dx, dy) \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \end{pmatrix} \right) \begin{pmatrix} dx \\ dy \end{pmatrix}$$

$$= (dx, dy) \begin{pmatrix} 2 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} dx \\ dy \end{pmatrix} = 2 dx^2 + 2 dx dy + 0 dy^2 .$$

$$\mathbb{H} = \begin{pmatrix} \frac{\partial^2 f}{\partial x^2} & \frac{\partial^2 f}{\partial x \partial y} \\ \frac{\partial^2 f}{\partial y \partial x} & \frac{\partial^2 f}{\partial y^2} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 2 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix} .$$

Formální pravidlo pro výpočet diferenciálu vyššího řádu funkce

$f = f(x_1, x_2, \dots, x_n)$:

$$d^k f = \left(\frac{\partial}{\partial x_1} dx_1 + \frac{\partial}{\partial x_2} dx_2 + \dots + \frac{\partial}{\partial x_n} dx_n \right)^k f.$$

Druhá derivace ve směrech \vec{s}, \vec{r}

$$\frac{\partial^2 f(\mathbf{x})}{\partial \vec{r} \partial \vec{s}} = \lim_{t \rightarrow 0} \frac{1}{t} [\text{grad } f(\mathbf{x} + t\vec{r}) \vec{s}^T - \text{grad } f(\mathbf{x}) \vec{s}^T] = \vec{r} \cdot \mathbb{H}(\mathbf{x}) \cdot \vec{s}^T.$$

Věta 1.9: (Taylorova věta)

Nechť funkce $f : \Omega \rightarrow \mathbb{R}$ je v okolí $U(\mathbf{x}_0) \subset \Omega$ bodu $\mathbf{x}_0 \in \Omega$ $(k+1)$ -krát diferencovatelná. Potom pro každé $\mathbf{x} \in U(\mathbf{x}_0)$ položíme $\vec{h} = \mathbf{x} - \mathbf{x}_0$ a **Taylorův rozvoj** funkce f v bodě \mathbf{x}_0 je dán vztahem

$$f(\mathbf{x}) - f(\mathbf{x}_0) = df(\mathbf{x}_0, \vec{h}) + \frac{d^2 f(\mathbf{x}_0, \vec{h})}{2!} + \dots + \frac{d^k f(\mathbf{x}_0, \vec{h})}{k!} + R_{k+1}(\mathbf{x}_0, \vec{h}),$$

kde

$$R_{k+1}(\mathbf{x}_0, \vec{h}) = \frac{1}{(k+1)!} d^{k+1} f(\mathbf{x}_0 + \vartheta(\mathbf{x} - \mathbf{x}_0), \vec{h}), \quad 0 < \vartheta < 1.$$

Příklad 1.19: Taylorův rozvoj funkce $f(x, y) = x$ v bodě $\mathbf{x}_0 = [x_0, y_0]$ pro $k = 1$ je dán vztahy:

$$f(x, y) - f(x_0, y_0) = \frac{\partial f(x_0, y_0)}{\partial x} (x - x_0) + \frac{\partial f(x_0, y_0)}{\partial y} (y - y_0) + R_2(\mathbf{x}_0, \mathbf{x}),$$

$$R_2(\mathbf{x}_0, \mathbf{x}) = \frac{1}{2!} \left(\frac{\partial^2 f(\xi_0, \eta_0)}{\partial x^2} (x - x_0)^2 + 2 \frac{\partial^2 f(\xi_0, \eta_0)}{\partial x \partial y} (x - x_0)(y - y_0) + \frac{\partial^2 f(\xi_0, \eta_0)}{\partial y^2} (y - y_0)^2 \right), \quad \xi_0 \in (x_0, x); \eta_0 \in (y_0, y).$$

$$\text{Tedy } x - x_0 = 1 \cdot (x - x_0) + 0.$$

Taylorovu formuli používáme pro **aproximaci** difference $\Delta f = f(\mathbf{x}) - f(\mathbf{x}_0)$ pomocí diferenciálů.

Příklad 1.20: Pro funkci $f(x, y) = xy$ lze diferenci $\Delta f = xy - x_0 y_0$ psát ve tvaru

$$\Delta f = f(x, y) - f(x_0, y_0) \approx \frac{\partial f(x_0, y_0)}{\partial x} \Delta x + \frac{\partial f(x_0, y_0)}{\partial y} \Delta y,$$

$$xy - x_0 y_0 \approx y_0 \Delta x + x_0 \Delta y$$

kde chyba aproximace je

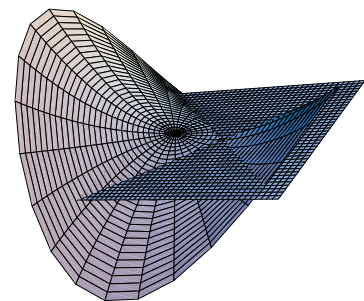
$$R_2(x_0, y_0, x, y) = \Delta x \cdot \Delta y = (x - x_0) \cdot (y - y_0).$$

Pro funkci dvou proměnných platí $d^3 f = \frac{\partial^3 f}{\partial x^3} dx^3 + 3 \frac{\partial^2 f}{\partial^2 x \partial y} dx^2 dy + 3 \frac{\partial^2 f}{\partial x \partial^2 y} dx dy^2 + \frac{\partial^3 f}{\partial y^3} dy^3$.

Německý matematik
Ludwig Otto Hesse
(1811-1874).

se věnoval především studiu algebraických rovnic a teorii invariantů.

Graf funkce $f(x, y) = xy$ s tečnou rovinou v bodě $[1, 0]$.

2 Základní pojmy optimalizace v \mathbb{R}^n

2.1 Lokální a globální extrémy

Definice 2.1: (Extrémy) Máme $f : \Omega \mapsto \mathbb{R}$, $\mathbf{x}_0 \in \Omega$.

(A) Číslo $f(\mathbf{x}_0)$ se nazývá **lokální minimum (maximum)** funkce f , když existuje okolí $U(\mathbf{x}_0)$ bodu \mathbf{x}_0 takové, že platí

$$f(\mathbf{x}_0) \leq f(\mathbf{x}) \quad (f(\mathbf{x}_0) \geq f(\mathbf{x})) \quad \forall \mathbf{x} \in U(\mathbf{x}_0) \cap \Omega.$$

Bod \mathbf{x}_0 je pak **bod lokálního minima (maxima)** na množině Ω . Píšeme

$$f(\mathbf{x}_0) = \min_{\mathbf{x} \in U(\mathbf{x}_0) \cap \Omega} f(\mathbf{x}), \quad (f(\mathbf{x}_0) = \max_{\mathbf{x} \in U(\mathbf{x}_0) \cap \Omega} f(\mathbf{x})).$$

Pokud pro $\mathbf{x} \neq \mathbf{x}_0$ platí **ostré** nerovnosti, potom hovoříme o **ostrém (lokálním) minimu (maximu)**.

(B) Číslo $f(\mathbf{x}_0)$ se nazývá **globální minimum (maximum)** funkce f na Ω , platí-li

$$f(\mathbf{x}_0) \leq f(\mathbf{x}) \quad (f(\mathbf{x}_0) \geq f(\mathbf{x})) \quad \forall \mathbf{x} \in \Omega.$$

Píšeme

$$f(\mathbf{x}_0) = \min_{\mathbf{x} \in \Omega} f(\mathbf{x}), \quad (f(\mathbf{x}_0) = \max_{\mathbf{x} \in \Omega} f(\mathbf{x})).$$

Bod \mathbf{x}_0 je pak **bod globálního minima (maxima)** na množině Ω . Extrémem funkce f rozumíme maximum nebo minimum této funkce.

Příklady

Pozor nulové parciální derivace neznamenaají nulový diferenciál, např. funkce

$$f(x, y) = \begin{cases} 0 & x \neq y \\ x & x = y \end{cases}$$

má parciální derivace v bodě $[0, 0]$ rovny nule, ale není zde diferencovatelná, ani nenabývá v bodě $[0, 0]$ extrému.

Věta 2.1: (Nutná podmínka existence lokálního extrému) Nechť funkce $f : \Omega \mapsto \mathbb{R}$ je v bodě $\mathbf{x}_0 \in \Omega$ diferencovatelná (definice (1.2)) a má v tomto bodě lokální extrém. Potom

$$df(\mathbf{x}_0, \vec{h}) = 0 \quad \forall \vec{h} \in \mathbb{R}^n, \quad (\Rightarrow \text{grad } f(\mathbf{x}_0) = \mathbf{0}).$$

Důkaz: (sporem)

Nechť $\exists \vec{h} \neq 0 \in \mathbb{R}^n$ takové, že $df(\mathbf{x}_0, \vec{h}) > 0$.

(Pro $df(\mathbf{x}_0, \vec{h}) < 0$ je důkaz podobný).

Tedy $df(\mathbf{x}_0, \vec{h}) = \text{grad } f(\mathbf{x}_0) \cdot \vec{h} = \lim_{t \rightarrow 0} \frac{f(\mathbf{x}_0 + t\vec{h}) - f(\mathbf{x}_0)}{t} > 0$.

Odtud vyplývá, že existuje $\delta > 0$ takové, že

$$f(\mathbf{x}_0 + t\vec{h}) - f(\mathbf{x}_0) > 0 \quad \text{pro } t \in (0, \delta),$$

$$f(\mathbf{x}_0 + t\vec{h}) - f(\mathbf{x}_0) < 0 \quad \text{pro } t \in (-\delta, 0),$$

což je spor s definicí extrému funkce f v bodě \mathbf{x}_0 .

Definice 2.2: (Stacionární bod)

Nechť f je diferencovatelná funkce v bodě \mathbf{x}_0 . Bod $\mathbf{x}_0 \in \Omega$ se nazývá **stacionární bod** diferencovatelné funkce f , když

$$\text{grad } f(\mathbf{x}_0) = \mathbf{0}.$$

Body, ve kterých diferenciál funkce neexistuje nebo je nulový, se nazývají **kritické body** funkce f (viz MA1 definice 7.4).

Příklad 2.1:

Pro funkci $f(x_1, x_2) = 2x_1^2 + 2x_2^2 - 2x_1x_2 - 4x_1 - 6x_2$ máme $\text{grad } f(x_1, x_2) = (4x_1 - 2x_2 - 4, 4x_2 - 2x_1 - 6)$.

V bodě $[0, 0]$ určuje $\text{grad } f(0, 0) = (-4, -6)$ směr největšího růstu funkce f a $-\text{grad } f = (4, 6)$ určuje směr největšího poklesu. Například vektor $\vec{v} = (1, 0)$ určuje směr poklesu v bodě $[0, 0]$, neboť $\text{grad } f \cdot \vec{v} = (-4, -6) \cdot (1, 0) = -4 < 0$.

Pro stacionární body platí

$$\left. \begin{array}{l} 4x_1 - 2x_2 - 4 = 0 \\ 4x_2 - 2x_1 - 6 = 0 \end{array} \right\} \Rightarrow \begin{array}{l} x_1 = \frac{7}{3}, \\ x_2 = \frac{8}{3}. \end{array}$$

Příklad 2.2:

1. Pro funkci $f(x, y) = x^2 + y^2$ je $\text{grad } f = (2x, 2y)$ a bod $A = [0, 0]$ je stacionární bod. Bod A je bodem minima funkce f a všechny směry jsou v tomto bodě směry růstu.

Pro druhý diferenciál funkce f platí:

$$d^2(\mathbf{x}_0, \vec{h}) = 2dx^2 + 2dy^2 > 0 \quad \forall \vec{h} = (dx, dy) \neq (0, 0).$$

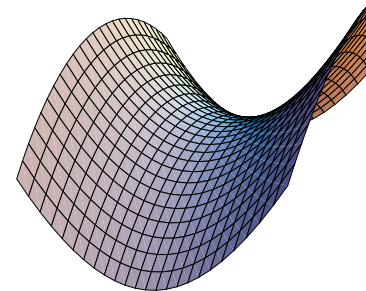
2. Pro funkci $f(x, y) = x^2 - y^2$ je $\text{grad } f = (2x, -2y)$ a opět bod $A = [0, 0]$ je stacionární bod funkce f . Na přímce $y = 0$ má funkce $f(x, 0) = x^2$ minimum v bodě $x = 0$ a na přímce $x = 0$ má funkce $f(0, y) = -y^2$ maximum v bodě $y = 0$.

Pro druhý diferenciál funkce f nyní platí:

$$d^2(\mathbf{x}_0, \vec{h}) = 2dx^2 - 2dy^2. \quad \text{Odtud dostaneme}$$

$$d^2(\mathbf{x}_0, (1, 0)) = 2 > 0, \quad d^2(\mathbf{x}_0, (0, 1)) = -2 < 0.$$

Závěr: Stacionární bod $[0, 0]$ je ve směru $\vec{s} = (1, 0)$ bodem minima funkce f a ve směru $\vec{s} = (0, 1)$ je bodem maxima funkce f (bod $[0, 0]$ je tzv. **sedlový bod**).

Graf funkce $x^2 - y^2$.

Věta 2.2: (Postačující podmínky existence lokálního extrému)

Nechť funkce $f : \Omega \mapsto \mathbb{R}$, $\Omega \subset \mathbb{R}^n$ je **dvakrát diferencovatelná** ve vnitřním bodě $\mathbf{x}_0 \in \Omega$ a $df(\mathbf{x}_0, \vec{h}) = 0 \quad \forall \vec{h} \in \mathbb{R}^n$. Jestliže

1. $d^2 f(\mathbf{x}_0, \vec{h}) > 0 \quad \forall \vec{h} \in \mathbb{R}^n, \vec{h} \neq \vec{0}$,

pak je v bodě \mathbf{x}_0 ostré lokální minimum ;

2. $d^2 f(\mathbf{x}_0, \vec{h}) < 0 \quad \forall \vec{h} \in \mathbb{R}^n, \vec{h} \neq \vec{0}$,

pak je v bodě \mathbf{x}_0 ostré lokální maximum ;

3. $\exists \vec{h}_1 \neq \vec{0} : d^2 f(\mathbf{x}_0, \vec{h}_1) = 0$ a $d^2 f(\mathbf{x}_0, \vec{h}) \geq 0$ nebo $d^2 f(\mathbf{x}_0, \vec{h}) \leq 0 \quad \forall \vec{h} \in \mathbb{R}^n$,

pak (zatím) nemůžeme rozhodnout,

4. $\exists \vec{h}_1, \vec{h}_2 \in \mathbb{R}^n :$

$d^2 f(\mathbf{x}_0, \vec{h}_2) < 0$, pak ve směru \vec{h}_2 je funkce konkávní (v \mathbf{x}_0 je maximum),

$d^2 f(\mathbf{x}_0, \vec{h}_3) > 0$, pak ve směru \vec{h}_3 je funkce konvexní (v \mathbf{x}_0 je minimum),

v bodě \mathbf{x}_0 nenastává extrém, ale \mathbf{x}_0 je **sedlový bod**.

Poznámka 2.1: Uvedeme ekvivalentní podmínky či ekvivalentní názvy příslušných vlastností zahrnutých v předpokladech věty (2.2). Platí $d^2 f(\mathbf{x}_0, \vec{h}) = \vec{h} \mathbb{H}(\mathbf{x}_0) \vec{h}^T$

1.
 - kvadratická forma $\vec{h} \mathbb{H}(\mathbf{x}_0) \vec{h}^T$ je **pozitivně definitní**,
 - matice $\mathbb{H}(\mathbf{x}_0)$ je pozitivně definitní,
 - všechny hlavní minory matice $\mathbb{H}(\mathbf{x}_0)$ jsou kladné, tj.

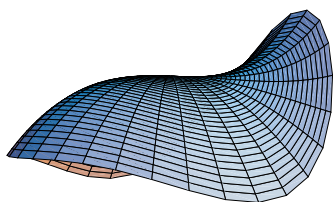
$$M_1 > 0, M_2 > 0, M_3 > 0, \dots,$$

- všechna vlastní čísla matice $\mathbb{H}(\mathbf{x}_0)$ jsou kladná.

2.
 - kvadratická forma $\vec{h} \mathbb{H}(\mathbf{x}_0) \vec{h}^T$ je **negativně definitní**,
 - matice $\mathbb{H}(\mathbf{x}_0)$ je negativně definitní,
 - hlavní minory matice $\mathbb{H}(\mathbf{x})$ pravidelně střídají znaménka a první minor je záporný, tj.

$$M_1 < 0, M_2 > 0, M_3 < 0, \dots,$$

- všechna vlastní čísla matice $\mathbb{H}(\mathbf{x}_0)$ jsou záporná.

Graf funkce $-x^2 + y^3$, která má stacionární bod $[0, 0]$ a

$$d^2 f = -2 dx^2 + 6y dy^2.$$

V bodě $[0, 0]$ platí

$$d^2 f = -2 dx^2 \leq 0.$$

Ve směru $\vec{h}_1 = (0, 1)$ je $d^2 f([0, 0], (0, 1)) = 0$ a neumíme tedy podle věty 2.2 rozhodnout o typu extrému v bodě $[0, 0]$.

Pro druhý diferenciál funkce f platí: $\forall \vec{h} \neq \vec{0}$ je

$$d^2 f(\mathbf{x}_0, \vec{h}) > 0.$$

Hlavní minory matice \mathbb{H} jsou determinanty čtvercových submatic, obsahujících levý horní roh \mathbb{H} .

Pro druhý diferenciál funkce f platí: $\forall \vec{h} \neq \vec{0}$ je

$$d^2 f(\mathbf{x}_0, \vec{h}) < 0.$$

3. • kvadratická forma $\vec{h} \mathbb{H}(\mathbf{x}_0) \vec{h}^T$ a matice $\mathbb{H}(\mathbf{x}_0)$ jsou **pozitivně semidefinitní** nebo **negativně semidefinitní**,
 • alespoň jeden z hlavních minorů je nulový a platí
 $M_1 \geq 0, M_2 \geq 0, \dots$, nebo $M_1 \leq 0, M_2 \geq 0, M_3 \leq 0, \dots$,
 • vlastní čísla $\mathbb{H}(\mathbf{x}_0)$ jsou nezáporná nebo nekladná, aspoň jedno je nulové.
4. • kvadratická forma $\vec{h} \mathbb{H}(\mathbf{x}_0) \vec{h}^T$ a matice $\mathbb{H}(\mathbf{x}_0)$ jsou **indefinitní**,
 • pro znaménka minorů nenastává ani jeden z předchozích případů,
 • vlastní čísla matice $\mathbb{H}(\mathbf{x}_0)$ jsou kladná i záporná.

Příklad 2.3: Vyšetříme lokální extrémy funkce

$$f(x_1, x_2) = 2x_1^2 + 2x_2^2 - 2x_1x_2 - 4x_1 - 6x_2.$$

Stacionární bod \mathbf{x}_0 určíme ze soustavy

$$\begin{aligned} 4x_1 - 2x_2 &= 4, \\ -2x_1 + 4x_2 &= 6. \end{aligned}$$

Odtud

$$\mathbf{x}_0 = \left[\frac{7}{3}, \frac{8}{3} \right], \quad \mathbb{H} = \begin{pmatrix} 4 & -2 \\ -2 & 4 \end{pmatrix}, \quad \begin{aligned} M_1 &= 4 > 0, \\ M_2 &= 12 > 0. \end{aligned}$$

Hessova matice (a tedy i druhý diferenciál) je pozitivně definitní. Proto funkce f má v bodě \mathbf{x}_0 minimum:

$$\min f(x_1, x_2) = f\left(\frac{7}{3}, \frac{8}{3}\right) = -\frac{114}{9}.$$

Příklad 2.4: Vyšetříme stacionární body funkce

$$f(x, y) = x^3 + y^3 - 3xy. \text{ Vypočteme}$$

$$\text{grad } f(x, y) = \begin{pmatrix} 3x^2 - 3y \\ 3y^2 - 3x \end{pmatrix}, \quad \mathbb{H}(x, y) = \begin{pmatrix} 6x & -3 \\ -3 & 6y \end{pmatrix}.$$

Stac. bod	\mathbb{H}	Vlast. čísla	Typ \mathbb{H}	Typ bodu
$A = [0, 0]$	$\begin{pmatrix} 0 & -3 \\ -3 & 0 \end{pmatrix}$	$\begin{aligned} \lambda_1 &= 3 \\ \lambda_2 &= -3 \end{aligned}$	indefinitní	sedlový
$B = [1, 1]$	$\begin{pmatrix} 6 & -3 \\ -3 & 6 \end{pmatrix}$	$\begin{aligned} \lambda_1 &= 9 \\ \lambda_2 &= 3 \end{aligned}$	pozitivně definitní	minimum

Pro druhý diferenciál funkce f platí: $\forall \vec{h} \neq \vec{0}$ je

$$d^2 f(\mathbf{x}_0, \vec{h}) \leq 0$$

nebo

$$d^2 f(\mathbf{x}_0, \vec{h}) \geq 0$$

a $\exists \vec{h}_1 \neq \vec{0}$:

$$d^2 f(\mathbf{x}_0, \vec{h}_1) = 0.$$

$\exists \vec{h}_2 \neq \vec{0}$:

$$d^2 f(\mathbf{x}_0, \vec{h}_2) > 0$$

a $\exists \vec{h}_3 \neq \vec{0}$:

$$d^2 f(\mathbf{x}_0, \vec{h}_3) < 0.$$

Bod \mathbf{x}_0 je **sedlový bod** funkce f , jestliže $\text{grad } f(\mathbf{x}_0) = \mathbf{0}$ a platí

$$\begin{aligned} \exists \delta_1, \delta_2 > 0, \vec{h}_1, \vec{h}_2 \in \mathbb{R}^n: f(\mathbf{x}_0 + t_1 \vec{h}_1) \leq f(\mathbf{x}_0) \leq f(\mathbf{x}_0 + t_2 \vec{h}_2), \\ \forall t_i \in (-\delta_i, \delta_i), \quad i = 1, 2. \end{aligned}$$

V prvním směru \vec{h}_1 nabývá funkce f maxima a v druhém směru \vec{h}_2 nabývá minima v bodě \mathbf{x}_0 .

Všimneme si podrobněji druhého diferenciálu $d^2f = \vec{h} \mathbb{H} \vec{h}^T$
 $= (h_1, h_2) \begin{pmatrix} 0 & -3 \\ -3 & 0 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} h_1 \\ h_2 \end{pmatrix} = -6h_1h_2$ ve stacionárním
bodě $A = [0, 0]$. Zvolme $\vec{h} = (1, 1)$ a uvažujeme danou
funkci $f(x, y)$ na přímce $x = t, y = t$, tj. funkci $g(t) =$
 $f(t, t) = 2t^3 - 3t^2$. Protože $g''(0) = -6 < 0$, pak na dané
přímce (tj. ve směru vektoru $\vec{h} = (1, 1)$) nabývá funkce f
maxima pro $t = 0$.

Zvolíme-li $\vec{h} = (1, -1)$, pak na přímce $x = t, y = -t$
nabývá funkce f svého minima ($g''(0) = 6 > 0$, kde $g(t) =$
 $f(t, -t) = 3t^2$) pro $t = 0$.

Příklad 2.5: Vyšetříme stacionární body funkce f , kde
 $f(x, y) = x^4 + y^4 - (x + y)^2$. Platí

$$\text{grad } f(x, y) = (4x^3 - 2(x + y), 4y^3 - 2(x + y)) ,$$

$$\mathbb{H}[x, y] = \begin{pmatrix} 12x^2 - 2 & -2 \\ -2 & 12y^2 - 2 \end{pmatrix} . \text{ Potom}$$

Stac. bod	\mathbb{H}	Hlavní minory	Typ bodu
$[1, 1]$	$\begin{pmatrix} 10 & -2 \\ -2 & 10 \end{pmatrix}$	$M_1 = 10 > 0$ $M_2 = 96 > 0$	bod minima
$[-1, -1]$	$\begin{pmatrix} 10 & -2 \\ -2 & 10 \end{pmatrix}$	$M_1 = 10 > 0$ $M_2 = 96 > 0$	bod minima
$[0, 0]$	$\begin{pmatrix} -2 & -2 \\ -2 & -2 \end{pmatrix}$	$M_1 = -2 < 0$ $M_2 = 0$	Podle věty (2.2) nelze rozhodnout

Vyšetříme funkci $f(x, y)$ v bodě $[0, 0]$ na přímkách

- a) $x = t, y = t : g(t) = f(t, t) = 2t^4 - 4t^2; g''(0) = -8 < 0$
maximum;
- b) $x = -t, y = t : g(t) = f(-t, t) = 2t^4; g^{(4)}(0) = 48 > 0$
(první nenulová derivace v bodě $t = 0$ je sudá a kladná)
minimum.

Odtud je vidět, že bod $[0, 0]$ je sedlovým bodem funkce f .

2.2 Extrémy vzhledem k podmnožině

Budeme vyšetřovat extrémy dané spojité funkce f v \mathbb{R}^n na takových podmnožinách $V \subset \mathbb{R}^n$, které se dají charakterizovat systémem podmínek ve tvaru rovností nebo nerovností. Těmto podmínkám říkáme **vazbové podmínky** a množině V říkáme **množina přípustných bodů**.

Definice 2.3: (Úlohy s vazbami)

Mějme funkci $f : \Omega \mapsto \mathbb{R}$, $\Omega \subset \mathbb{R}^n$ je otevřená množina.

(A) Mějme spojité funkce $h_j(\mathbf{x}) : \mathbb{R}^n \mapsto \mathbb{R}$, $j = 1, 2, \dots, p$, $p < n$ a označme

$$V = \{\mathbf{x} \in \mathbb{R}^n \cap \Omega : h_j(\mathbf{x}) = 0, j = 1, 2, \dots, p\}.$$

Úloha najít extrém funkce f na množině přípustných bodů V se nazývá **optimalizační úloha s vazbami typu rovnosti**.

(B) Mějme spojité funkce $g_i(\mathbf{x}) : \mathbb{R}^n \mapsto \mathbb{R}$, $i = 1, 2, \dots, m$ a označme

$$\widehat{V} = \{\mathbf{x} \in \Omega : g_i(\mathbf{x}) \leq 0, i = 1, 2, \dots, m\}.$$

Úloha najít extrém funkce f na množině přípustných bodů \widehat{V} se nazývá **optimalizační úloha s vazbami typu nerovnosti**.

Je-li přípustná množina V určena jak vazbami typu rovnosti, tak vazbami typu nerovnosti, hovoříme o **úloze se smíšenými vazbami (úloha optimálního řízení)**.

Číslo $f(\mathbf{x}_0)$, ve kterém funkce f nabývá minima (maxima) vzhledem k množině V (viz definice (2.1)), se nazývá **lokální vázané minimum (maximum)** a \mathbf{x}_0 je **bodem lokálního vázaného minima (maxima)** (tedy extrému).

Příklady

Na fotbalové utkání prodáváme vstupenky na stání za cenu x a sezení za cenu y . Jejich prodejnost popisují funkce $p_1(x, y)$, $p_2(x, y)$, pro které platí z kapacitních důvodů omezení

$$0 \leq p_1(x, y) \leq S_1,$$

$$0 \leq p_2(x, y) \leq S_2.$$

Naším úkolem je stanovit ceny x, y tak, abychom maximalizovali zisk, tedy vyřešit úlohu

$$\max_{[x, y] \in V} (p_1(x, y)x + p_2(x, y)y),$$

kde $V = \{[x, y] \in \mathbb{R}^2 : 0 \leq p_1(x, y) \leq S_1, 0 \leq p_2(x, y) \leq S_2\}$.

Příklad 2.6: Je dána funkce $f(x_1, x_2) = 2x_1^2 + 2x_2^2 - 2x_1x_2 - 4x_1 - 6x_2$. Určete extrém funkce f na jednorozměrné lineární varietě (přímce) $\mathbf{x} = t\vec{s}$, $\vec{s} = (1, 1)$.

řešení: Na přímce $x_1 = t$, $x_2 = t$ vyšetříme funkci $f(t, t) = g(t) = 2t^2 - 10t$. Pro $t = \frac{5}{2}$ je $g'(\frac{5}{2}) = 0$, $g''(\frac{5}{2}) = 4 > 0$. V bodě $[\frac{5}{2}, \frac{5}{2}]$ nabývá funkce f tzv. **relativního minima** (minima vzhledem k dané varietě).

Příklad 2.7:

Řešitelnost optima-
lizační úlohy: Jestliže
množina $V \subset \mathbb{R}^n$ je
kompaktní (omezená
a uzavřená) a funkce
 f je spojitá na V , po-
tom z torie vyplývá,
že úlohy na hledání
extrému (optima)
 $\min\{f(\mathbf{x}) : \mathbf{x} \in V\}$,
 $\max\{f(\mathbf{x}) : \mathbf{x} \in V\}$
jsou řešitelné, tj.
existuje jak $\min_{\mathbf{x} \in V} f(\mathbf{x})$,
tak $\max_{\mathbf{x} \in V} f(\mathbf{x})$.

1) (optimalizační úloha s vazbami typu rovnosti)

Řešíme úlohu $\min\{f(x, y) : [x, y] \in V\}$, kde

$f(x, y) = x^2 + y^2$ a přípustná množina V je dána předpisem
 $V = \{[x, y] \in \mathbb{R}^2 : y + x - 1 = 0\}$.

”Geometrická metoda”

Řezem grafu funkce f rovinou rovnoběžnou s osou z procházející
”přímkou V ” je parabola.

V bodě $[x_0, y_0] = [0,5; 0,5]$ je její minimum.

”Přechod k jedné proměnné”

Dosadíme $y = -x + 1$ do funkce f , dostaneme funkci jedné
proměnné $f(x, y(x)) = x^2 + (-x + 1)^2 = 2(x^2 - x + \frac{1}{2}) =$
 $2((x - \frac{1}{2})^2 + \frac{1}{4})$. Tato funkce má minimum v bodě $x_0 = \frac{1}{2}$
 $\Rightarrow y_0 = \frac{1}{2}$.

”Metoda gradientu”

”Přímka V ” je nulovou hladinou funkce $h(x, y) = y + x - 1$.
Gradient funkce h (pokud existuje), je ”kolmý” k hladině V
(přesněji k tečně hladiny V .)

Gradient funkce f v bodě $[x_0, y_0]$ vázaného extrému vzhle-
dem k množině V je také kolmý k V .

Oba gradienty jsou tedy lineárně závislé, nebo-li existuje
 $\lambda \in \mathbb{R}$ takové, že

$$\text{grad } f(x_0, y_0) + \lambda \text{grad } h(x_0, y_0) = 0 \quad \wedge \quad h(x_0, y_0) = 0.$$

Konkrétně

$$\left. \begin{array}{l} 2x_0 + \lambda \cdot 1 = 0 \\ 2y_0 + \lambda \cdot 1 = 0 \\ y_0 + x_0 - 1 = 0 \end{array} \right\} x_0 = \frac{1}{2}, y_0 = \frac{1}{2}, \lambda = -1.$$

Tímto způsobem však získáme pouze bod, ve kterém může
být extrém funkce f vzhledem k množině V .

2) (optimalizační úloha s vazbami typu nerovnosti)

Řešíme úlohu $\min\{f(x, y), [x, y] \in \widehat{V}\}$, kde

$f(x, y) = x^2 + y^2$; a přípustná množina \widehat{V} je dána předpisem
 $\widehat{V} = \{[x, y] \in \mathbb{R}^2 : g(x, y) = y + x - 1 \leq 0\}$.

Jestliže bod $[x_0, y_0]$ je vnitřní bod množiny \widehat{V} a funkce f nabývá v tomto bodě extrému, pak podle věty (2.1) platí

$$\text{grad } f(x_0, y_0) = 0$$

(pro diferencovatelnou funkci).

Jestliže bod $[x_0, y_0]$ je hraničním bodem množiny \widehat{V} (neboli $g(x_0, y_0) = 0$) a funkce f nabývá v tomto bodě extrému vzhledem k její hranici $\partial\widehat{V}$ ($= V$), pak podle první části příkladu existuje $\widehat{\lambda} \in \mathbb{R}$ tak, že platí

$$\text{grad } f(x_0, y_0) + \widehat{\lambda} \text{grad } g(x_0, y_0) = 0$$

(opět pro diferencovatelné funkce).

Obě předchozí podmínky můžeme najednou zapsat ve tvaru

- i) $\widehat{\lambda} g(x_0, y_0) = 0$
- ii) $\text{grad } f(x_0, y_0) + \widehat{\lambda} \text{grad } g(x_0, y_0) = 0$.

Konkrétně

$$\left. \begin{array}{l} \widehat{\lambda} \cdot (x_0 + y_0 - 1) = 0 \\ (2x_0, 2y_0) + \widehat{\lambda} \cdot (1, 1) = (0, 0) \end{array} \right\} \begin{array}{l} x_0 = \frac{1}{2}, y_0 = \frac{1}{2}, \widehat{\lambda} = -1 \\ x_0 = 0, y_0 = 0, \widehat{\lambda} = 0. \end{array}$$

V bodě $[0, 0]$ je zřejmě minimum funkce f vzhledem k množině \widehat{V} . V bodě $[\frac{1}{2}, \frac{1}{2}]$ je minimum funkce f vzhledem k hranici množiny $\partial\widehat{V}$. Zbývá zjistit, zda je v tomto bodě extrém vzhledem k celé množině \widehat{V} .

Gradient funkce g směřuje ven z množiny \widehat{V} . Připomeňme, že gradient určuje směr největšího růstu funkce. Z rovnosti $\text{grad } f(x_0, y_0) = -\widehat{\lambda} \text{grad } g(x_0, y_0)$ pak pro $\widehat{\lambda} < 0$ plyne, že funkce f "roste k hranici" množiny \widehat{V} (na hranici může být maximum) a naopak pro $\widehat{\lambda} > 0$ klesá k hranici (může tam být minimum).

Konkrétně v našem příkladě je $\widehat{\lambda} = -1$, funkce f roste k hranici, ale na hranici $\partial\widehat{V}$ nabývá minima, tedy vzhledem k množině \widehat{V} nemá funkce f v bodě $[\frac{1}{2}, \frac{1}{2}]$ extrém.

Věta 2.3: (Karushovy – Kuhnovy – Tuckerovy nutné podmínky vázaného extrému)

Nechť Ω je otevřená množina a funkce $f : \Omega \mapsto \mathbb{R}$ je diferencovatelná na Ω .

- i) Nechť \mathbf{x}_0 je bod vázaného lokálního extrému funkce f vzhledem k množině

$$V = \{\mathbf{x} \in \Omega \subset \mathbb{R}^n : h_j(\mathbf{x}) = 0, j = 1, 2, \dots, p, p < n\},$$

kde $h_j(\mathbf{x})$ jsou spojitě diferencovatelné funkce na Ω , a nechť vektory $\text{grad } h_j(\mathbf{x}_0)$, $j = 1, 2, \dots, p$, jsou lineárně nezávislé. Potom $\text{grad } f(\mathbf{x}_0)$ je lineární kombinací vektorů $\text{grad } h_j(\mathbf{x}_0)$, $j = 1, 2, \dots, p$, tj. **existují** reálná čísla $\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_p$ taková, že v bodě extrému platí

$$\text{grad } f(\mathbf{x}_0) + \sum_{j=1}^p \lambda_j \text{grad } h_j(\mathbf{x}_0) = \vec{0}.$$

- ii) Nechť \mathbf{x}_0 je bod lokálního vázaného extrému funkce f vzhledem k množině

$$\widehat{V} = \{\mathbf{x} \in \Omega \subset \mathbb{R}^n : g_i(\mathbf{x}) \leq 0, i = 1, 2, \dots, m\},$$

kde $g_i(\mathbf{x})$ jsou spojitě diferencovatelné funkce na Ω .

Nechť $I = \{i : g_i(\mathbf{x}_0) = 0\}$ je množina indexů těch vazeb, ve kterých v bodě \mathbf{x}_0 nastává rovnost (tzv. **aktivní vazba**), a nechť vektory $\text{grad } g_i(\mathbf{x}_0)$, $i \in I$, jsou lineárně nezávislé. Potom existují čísla $\widehat{\lambda}_1, \widehat{\lambda}_2, \dots, \widehat{\lambda}_m$ taková, že v bodě extrému \mathbf{x}_0 platí:

- a) $\widehat{\lambda}_i g_i(\mathbf{x}_0) = 0, \quad \widehat{\lambda}_i \geq 0$ pro minimum, $i = 1, 2, \dots, m$
 $\widehat{\lambda}_i \leq 0$ pro maximum, $i = 1, 2, \dots, m$
- b) $\text{grad } f(\mathbf{x}_0) + \sum_{i=1}^m \widehat{\lambda}_i \text{grad } g_i(\mathbf{x}_0) = \vec{0}.$

Příklad 2.8: Najděte extrém funkce $f(x, y) = x^2 + y^2$ vzhledem k přípustné množině V , která je určena podmínkou $h(x, y) = \frac{x^2}{4} + y^2 - 1 = 0$.

”Geometricky”

Hladiny funkce f jsou kružnice se středem v počátku a přípustná množina V je elipsa se středem v počátku.

V bodech $[-2, 0]$, $[2, 0]$ má funkce f maximum vzhledem k množině V .

V bodech $[0, -1]$, $[0, 1]$ má funkce f minimum vzhledem k množině V .

”Přechod k jedné proměnné”

Položíme $x = 2 \cos t$, $y = \sin t$, $t \in \langle 0, 2\pi \rangle$.

Potom $f(t) = 4 \cos^2 t + \sin^2 t$, $f'(t) = -3 \sin 2t$, $f'(t) = 0$ pro $t_1 = 0$, $t_2 = \frac{\pi}{2}$, $t_3 = \pi$, $t_4 = \frac{3\pi}{2}$.

Zároveň $f''(0) = f''(\pi) = -12 < 0 \Rightarrow$ maximum a $f''(\frac{\pi}{2}) = f''(\frac{3\pi}{2}) = 12 > 0 \Rightarrow$ minimum.

”Kuhnovy – Tuckerovy nutné podmínky”

V bodě $[x, y]$ vázaného extrému funkce f musí platit $\text{grad } f(x, y) + \lambda \text{grad } h(x, y) = 0 \wedge h(x, y) = 0$. Tedy

$$\left. \begin{aligned} 2x + \lambda \frac{x}{2} &= 0 \\ 2y + \lambda 2y &= 0 \\ \frac{x^2}{4} + y^2 - 1 &= 0 \end{aligned} \right\} \begin{aligned} x &= 0, y = \pm 1, \lambda = -1, \\ y &= 0, x = \pm 2, \lambda = -4. \end{aligned}$$

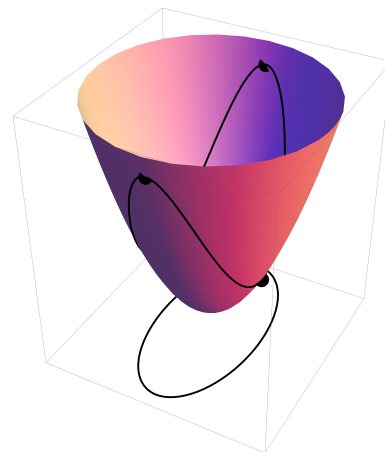
Poslední metodou jsme získali (ne vždy všechny) body, ve kterých může být extrém funkce f vzhledem k množině V . Pomocí následující metody se pokusíme rozhodnout, zda v daných bodech je vázané maximum nebo minimum funkce f .

Metoda Lagrangeovy funkce

Základní myšlenka metody spočívá v tom, že se pro optimalizační úlohu sestaví pomocná Lagrangeova funkce tak, že nutné podmínky minima pro úlohu s vazbami (věta (2.4)) se stanou podmínkami stacionárního bodu Lagrangeovy funkce.

Pro úlohu z předchozího příkladu definujeme Lagrangeovu funkci vztahem

$$L(x, y, \lambda) = f(x, y) + \lambda h(x, y).$$

Tato metoda je velice univerzální a řada jejích modifikací se využívá v mnoha numerických metodách. Samotná Lagrangeova funkce je základem tzv. teorie duality.

Koeficient λ se nazývá **Langrangeův multiplikátor**. Pro body $[x, y] \in V$ platí $L(x, y, \lambda) = f(x, y)$, to znamená, že funkce L , f mají stejné extrémy vzhledem k množině V .

Pro stacionární bod $[x, y, \lambda]$ Lagrangeovy funkce L platí $\text{grad } L(x, y, \lambda) = \vec{0}$, tedy

$$\left. \begin{aligned} \frac{\partial L}{\partial x} &= \frac{\partial f}{\partial x} + \lambda \frac{\partial h}{\partial x} = 0 \\ \frac{\partial L}{\partial y} &= \frac{\partial f}{\partial y} + \lambda \frac{\partial h}{\partial y} = 0 \\ \frac{\partial L}{\partial \lambda} &= h(x, y) = 0, \end{aligned} \right\} \Leftrightarrow \text{grad } f + \lambda \text{grad } h = 0,$$

což odpovídá nutným podmínkám vázaného extrému.

Nyní budeme předpokládat, že funkce f , h jsou **dvakrát diferencovatelná** a odvodíme vztah pro druhý diferenciál Lagrangeovy funkce.

$$\begin{aligned} d^2 L &= \frac{\partial^2 L}{\partial x^2} dx^2 + \frac{\partial^2 L}{\partial y^2} dy^2 + \underbrace{\frac{\partial^2 L}{\partial \lambda^2}}_{=0} d\lambda^2 \\ &\quad + 2 \left(\frac{\partial^2 L}{\partial x \partial y} dx dy + \frac{\partial^2 L}{\partial x \partial \lambda} dx d\lambda + \frac{\partial^2 L}{\partial y \partial \lambda} dy d\lambda \right) \\ &= \frac{\partial^2 f}{\partial x^2} dx^2 + 2 \frac{\partial^2 f}{\partial x \partial y} dx dy + \frac{\partial^2 f}{\partial y^2} dy^2 \\ &\quad + \lambda \left(\frac{\partial^2 h}{\partial x^2} dx^2 + 2 \frac{\partial^2 h}{\partial x \partial y} dx dy + \frac{\partial^2 h}{\partial y^2} dy^2 \right) \\ &\quad + 2 \underbrace{\left(\frac{\partial h}{\partial x} dx + \frac{\partial h}{\partial y} dy \right)}_{=dh=0 \text{ vazba}} d\lambda \\ &= d^2 f + \lambda d^2 h. \end{aligned}$$

Druhý diferenciál Lagrangeovy funkce můžeme vypočítat i postupně $d^2 L = d(dL) = d(L_x dx + L_y dy + L_\lambda d\lambda) = d(f_x dx + f_y dy + \lambda(h_x dx + h_y dy) + h d\lambda) = d^2 f + \lambda d^2 h$.

Příklad 2.9: Vrátime se k předchozímu příkladu (2.8), kde hledáme extrém funkce $f(x, y) = x^2 + y^2$ vzhledem k přípustné množině $V = \{[x, y] \in \mathbb{R}^2; \frac{x^2}{4} + y^2 - 1 = 0\}$.

Druhý diferenciál Lagrangeové funkce je dán vztahem

$$d^2 L = 2 dx^2 + 2 dy^2 + \lambda \left(\frac{1}{2} dx^2 + 2 dy^2 \right)$$

a vazbová podmínka je $dh = \frac{x}{2} dx + 2y dy = 0$.

Ve stacionárních bodech Lagrangeové funkce platí

$$\begin{array}{lll} [0, \pm 1], \lambda = -1 & \text{stac. body} & [\pm 2, 0], \lambda = -4 \\ dy = 0 & \text{vazba} & dx = 0 \end{array}$$

$$\begin{array}{lll} d^2 L = \frac{3}{2} dx^2 > 0 & (dx, dy) \neq \vec{0} & d^2 L = -6 dy^2 < 0 \\ \text{minimum} & \text{typ extrému} & \text{maximum} \end{array}$$

Poznamenejme, že v bodech $[\pm 2, 0]$ je maximum funkce f i vzhledem k množině $\hat{V} = \{[x, y] \in \mathbb{R}^2; \frac{x^2}{4} + y^2 - 1 \leq 0\}$, neboť funkce f směrem k hranici $\partial \hat{V}$ roste ($\lambda = -4 < 0$).

Naopak v bodech $[0, \pm 1]$ není extrém funkce f vzhledem k množině \hat{V} .

Věta 2.4: (postačující podmínky vázaného extrému)

Nechť funkce $f : \Omega \mapsto \mathbb{R}$ je **dvakrát diferencovatelná** na otevřené množině $\Omega \subset \mathbb{R}^n$.

i) Nechť funkce $h_j : \Omega \mapsto \mathbb{R}$, $j = 1, 2, \dots, p$, $p < n$ mají spojitě parciální derivace na Ω a jsou **dvakrát diferencovatelné** v bodě $\mathbf{x}_0 \in V$, kde

$$V = \{\mathbf{x} \in \Omega : h_j(\mathbf{x}) = 0, j = 1, 2, \dots, p, p < n\}.$$

Dále existují reálná čísla $\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_p$ taková, že v bodě $\mathbf{x}_0 \in V$ platí $\text{grad } f(\mathbf{x}_0) + \sum_{j=1}^p \lambda_j \text{grad } h_j(\mathbf{x}_0) = \vec{0}$.

Nechť vektory $\text{grad } h_j(\mathbf{x}_0)$ jsou lineárně nezávislé a pro každý nenulový vektor $d\mathbf{x} = (dx_1, dx_2, \dots, dx_n)$ takový, že $\text{grad } h_j(\mathbf{x}_0) \cdot d\mathbf{x} = 0$, $j = 1, 2, \dots, p$, platí

$$d^2 f(\mathbf{x}_0, d\mathbf{x}) + \sum_{j=1}^p \lambda_j d^2 h_j(\mathbf{x}_0, d\mathbf{x}) > 0 (< 0).$$

Potom \mathbf{x}_0 je bod ostrého (lokálního) minima (maxima) funkce f vzhledem k množině V .

ii) Nechť funkce $g_i : \Omega \mapsto \mathbb{R}$, $i = 1, 2, \dots, m$, mají spojitě parciální derivace na Ω a jsou **dvakrát diferencovatelné** v bodě $\mathbf{x}_0 \in \widehat{V}$, kde

$$\widehat{V} = \{\mathbf{x} \in \Omega : g_i(\mathbf{x}) \leq 0, i = 1, 2, \dots, m\}$$

Nechť existují čísla $\widehat{\lambda}_1, \widehat{\lambda}_2, \dots, \widehat{\lambda}_m$ taková, že v bodě \mathbf{x}_0 platí:

$$\begin{aligned} \widehat{\lambda}_i g_i(\mathbf{x}_0) = 0 \quad \wedge \quad \widehat{\lambda}_i \geq 0 \quad (\widehat{\lambda}_i \leq 0), \quad i = 1, 2, \dots, m, \\ \text{grad } f(\mathbf{x}_0) + \sum_{i=1}^m \widehat{\lambda}_i \text{grad } g_i(\mathbf{x}_0) = \vec{0}. \end{aligned}$$

Dále nechť $I = \{i : g_i(\mathbf{x}_0) = 0\}$ a vektory $\text{grad } g_i(\mathbf{x}_0)$, $i \in I$ jsou lineárně nezávislé. Navíc nechť pro každý nenulový vektor $d\mathbf{x} = (dx_1, dx_2, \dots, dx_n)$ takový, že $\text{grad } g_i(\mathbf{x}_0) \cdot d\mathbf{x} = 0$, pro $i \in I$, pro které $\widehat{\lambda}_i > 0$ ($\widehat{\lambda}_i < 0$), $\text{grad } g_i(\mathbf{x}_0) \cdot d\mathbf{x} \leq 0$, pro ostatní indexy $i \in I$ (tj. $\widehat{\lambda}_i = 0$), platí

$$d^2 f(\mathbf{x}_0, d\mathbf{x}) + \sum_{i=1}^p \widehat{\lambda}_i d^2 g_i(\mathbf{x}_0, d\mathbf{x}) > 0 (< 0).$$

Potom \mathbf{x}_0 je bod ostrého (lokálního) minima (maxima) funkce f vzhledem k množině \widehat{V} .

V bodě \mathbf{x}_0 jsou tedy splněny nutné podmínky vázaného lokálního extrému funkce f vzhledem k množině V , viz věta (2.3).

Je-li druhý diferenciál Lagrangeovy funkce $d^2 L(\mathbf{x}_0, \lambda, d\mathbf{x})$ indefinitní v bodě \mathbf{x}_0 , pak funkce f nemá v tomto bodě extrém vzhledem k přípustné množině V .

Pokud $\lambda_i > 0$, potom nás zajímá, zda je minimum funkce f na hranici $\partial \widehat{V}$, tj. $\text{grad } g_i(\mathbf{x}_0) \cdot d\mathbf{x} = 0$.

Příklad 2.10: Stanovte extrém funkce $f(x, y) = xy$ na přípustné množině V určené podmínkou $x + y - 1 = 0$.

$$L(x, y, \lambda) = xy + \lambda(x + y - 1).$$

$$\frac{\partial L}{\partial x} = y + \lambda, \quad \frac{\partial L}{\partial y} = x + \lambda, \quad \frac{\partial L}{\partial \lambda} = x + y - 1.$$

Stacionární bod

$$x_0 = y_0 = \frac{1}{2}, \quad \lambda = -\frac{1}{2}.$$

Máme $df = ydx + xdy$, $d^2f = 2dx dy$ a $dx + dy = 0$ na V . Proto

$$d^2f = 2dx(-dx) = -2dx^2 < 0.$$

Bod $[\frac{1}{2}, \frac{1}{2}]$ je bodem maxima funkce f na V ; $\max f = \frac{1}{4}$.

Příklad 2.11: Stanovte extrém funkce $f(x, y, z) = xy + yz + xz$ na množině $V = \{[x, y, z] \in \mathbb{R}^3 : xyz - 1 = 0\}$.

Lagrangeova funkce: $L(x, y, z, \lambda) = xy + yz + xz + \lambda(xyz - 1)$.

Nutné podmínky:

$$\left. \begin{array}{l} \frac{\partial L}{\partial x} : y + z + \lambda yz = 0 \\ \frac{\partial L}{\partial y} : x + z + \lambda xz = 0 \\ \frac{\partial L}{\partial z} : y + x + \lambda xy = 0 \end{array} \right\} \Rightarrow \left. \begin{array}{l} xy + xz + \lambda xyz = 0 \\ xy + yz + \lambda xyz = 0 \\ yz + xz + \lambda xyz = 0 \end{array} \right\} \Rightarrow \begin{array}{l} x = y, z \neq 0, \\ y = z, x \neq 0. \end{array}$$

Přípustným bodem je $S = [1, 1, 1]$; pak $\lambda = -2$. Prověříme splnění postačujících podmínek podle věty (2.4). Platí

$$\frac{\partial^2 L}{\partial x^2} = 0, \quad \frac{\partial^2 L}{\partial x \partial y} = 1 + \lambda z, \quad \frac{\partial^2 L}{\partial x \partial z} = 1 + \lambda y, \quad \frac{\partial^2 L}{\partial y^2} = 0, \\ \frac{\partial^2 L}{\partial y \partial z} = 1 + \lambda x, \quad \frac{\partial^2 L}{\partial z^2} = 0. \text{ Tedy}$$

$$\begin{aligned} d^2L(\mathbf{x}_0, \lambda, \vec{h}) &= \\ &= 2(1 + \lambda z)h_1h_2 + 2(1 + \lambda y)h_1h_3 + 2(1 + \lambda x)h_2h_3|_{S, \lambda=-2} \\ &= -2(h_1h_2 + h_1h_3 + h_2h_3); \end{aligned}$$

Vazba

$$\text{grad } h(x, y, z) \cdot \vec{h} = \begin{pmatrix} yz \\ xz \\ xy \end{pmatrix}_S \cdot \vec{h} = h_1 + h_2 + h_3 = 0.$$

Jde o úlohu najít mezi kvádry jednotkového objemu ten, který má minimální povrch (je to krychle!).

Dosazením $h_3 = -h_1 - h_2$ dostaneme $-2(h_1h_2 - h_1^2 - h_1h_2 - h_1h_2 - h_2^2) = 2(h_1^2 + h_1h_2 + h_2^2) = \frac{1}{2}(4h_1^2 + 4h_1h_2 + 4h_2^2)$.

Tato kvadratická forma má pozitivně definitní matici $\begin{pmatrix} 4 & 2 \\ 2 & 4 \end{pmatrix}$

(vlastní čísla jsou $\lambda_1 = 6, \lambda_2 = 2$), proto bod $S = [1, 1, 1]$ je bodem minima.

3 Diferencovatelná zobrazení

3.1 Základní pojmy

Definice 3.1 : (vektorová funkce)

Mějme m funkcí $f_i : \Omega \rightarrow \mathbb{R}$, $\Omega \subset \mathbb{R}^n$, $i = 1, 2, \dots, m$. Zobrazení $\mathbf{f}(\mathbf{x}) : \Omega \mapsto \mathbb{R}^m$, $\mathbf{f}(\mathbf{x}) = (f_1(\mathbf{x}), f_2(\mathbf{x}), \dots, f_m(\mathbf{x}))$ se nazývá **vektorová funkce vektorového argumentu**. Funkce f_i , $i = 1, 2, \dots, m$ se nazývají **složky vektorové funkce**.

Příklad 3.1 : Máme vektorovou funkci $\mathbf{f} : \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}^2$,

$\mathbf{f} = (f_1, f_2) = (y_1, y_2)$, kde

$$\begin{aligned} y_1 &= 2x_1 + x_2, \\ y_2 &= x_1 + 3x_2, \end{aligned} \text{ maticově } \mathbf{y} = \mathbb{A} \cdot \mathbf{x}, \text{ kde } \mathbb{A} = \begin{pmatrix} 2 & 1 \\ 1 & 3 \end{pmatrix}.$$

Body $(x_1, x_2) \in \mathbb{R}^2$ zobrazujeme v jednom kartézském systému a jejich obrazy $(y_1, y_2) \in \mathbb{R}^2$ v jiném kartézském systému.

Uvedená vektorová funkce přiřazuje bodům čtverce $PABC$ body rovnoběžníka $P'A'B'C'$ tak, že $P \rightarrow P'$, $A \rightarrow A'$, \dots . Konkrétně čtverec $P(0, 0) A(1, 0) B(1, 1) C(0, 1)$ se zobrazí na rovnoběžník $P'(0, 0) A'(2, 1) B'(3, 4) C'(1, 3)$.

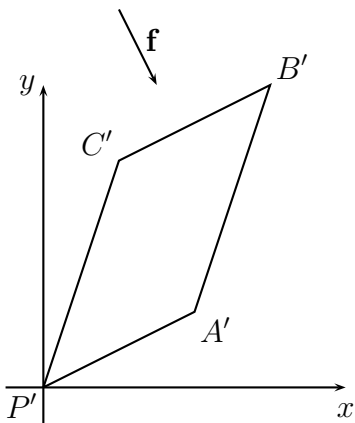
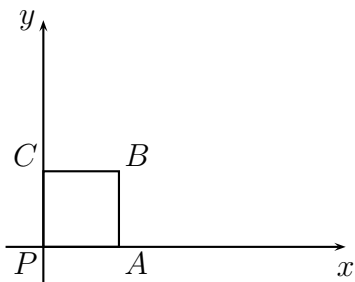
Poznamenejme, že obsah rovnoběžníka $\text{meas}(P'A'B'C')$ je roven 5 a hodnota determinantu matice $\det A$ je také 5, tedy platí

$$\text{meas}(P'A'B'C') = |\det A| \cdot \text{meas}(PABC).$$

Zároveň platí

$$\mathbb{A} = \begin{pmatrix} \frac{\partial y_1}{\partial x_1} & \frac{\partial y_1}{\partial x_2} \\ \frac{\partial y_2}{\partial x_1} & \frac{\partial y_2}{\partial x_2} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \text{grad } y_1 \\ \text{grad } y_2 \end{pmatrix}.$$

Uvedené vlastnosti zobecníme v následujícím textu.

Definice 3.2: (diferencovatelnost vektorové funkce)

Vektorová funkce $\mathbf{f} : \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}^m$ o složkách f_1, f_2, \dots, f_m je **diferencovatelná** v bodě $\mathbf{x}_0 \in \Omega \subset \mathbb{R}^n$, jestliže funkce $f_i, i = 1, 2, \dots, m$ jsou diferencovatelné v bodě \mathbf{x}_0 . **Diferenciálem vektorové funkce \mathbf{f}** je potom vektor

$$d\mathbf{f}^T(\mathbf{x}_0, \vec{h}) = \begin{pmatrix} df_1(\mathbf{x}_0, \vec{h}) \\ df_2(\mathbf{x}_0, \vec{h}) \\ \vdots \\ df_m(\mathbf{x}_0, \vec{h}) \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \text{grad } f_1(\mathbf{x}_0) \vec{h} \\ \text{grad } f_2(\mathbf{x}_0) \vec{h} \\ \vdots \\ \text{grad } f_m(\mathbf{x}_0) \vec{h} \end{pmatrix} = \mathbb{J}_{\mathbf{f}}(\mathbf{x}_0) \vec{h}.$$

Zde opět $\vec{h} = \mathbf{x} - \mathbf{x}_0$. Matice $\mathbb{J}_{\mathbf{f}}(\mathbf{x}_0)$ (typu (m, n)), jejíž řádky jsou $\text{grad } f_i(\mathbf{x}_0)$, se nazývá **derivace vektorové funkce \mathbf{f} v bodě \mathbf{x}_0** nebo **Jacobiova matice vektorové funkce \mathbf{f}** . Tuto matici také označujeme

$$\mathbf{f}'(\mathbf{x}) = \text{grad } \mathbf{f}(\mathbf{x}) = \mathbb{J}_{\mathbf{f}}(\mathbf{x}) = \frac{D(\mathbf{f})}{D(\mathbf{x})} = \frac{D(f_1, f_2, \dots, f_m)}{D(x_1, x_2, \dots, x_n)}.$$

Pro $m = n$ se determinant Jacobiovy matice $\det \mathbb{J}_{\mathbf{f}}(\mathbf{x})$ nazývá **jakobián**.

Pokud $\det \mathbb{J}_{\mathbf{f}}(\mathbf{x}) \neq 0$, pak také říkáme, že matice $\mathbb{J}_{\mathbf{f}}(\mathbf{x})$ je regulární.

Polární souřadnice

Vyšetříme vektorovou funkci $\mathbf{f} : \mathbb{R}^2 \mapsto \mathbb{R}^2, (r, \varphi) \mapsto (x, y)$ danou vztahy

$$\begin{aligned} x &= r \cos \varphi, \\ y &= r \sin \varphi. \end{aligned}$$

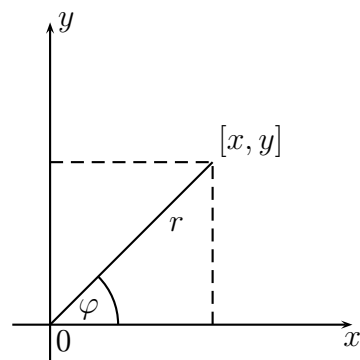
Pro libovolné $(r, \varphi) \in \mathbb{R}^2$ je \mathbf{f} diferencovatelná funkce a platí

$$\mathbf{f}' = \mathbb{J}_{\mathbf{f}} = \frac{D(x, y)}{D(r, \varphi)} = \begin{pmatrix} \cos \varphi & -r \sin \varphi \\ \sin \varphi & r \cos \varphi \end{pmatrix}; \quad \boxed{\det \mathbb{J}_{\mathbf{f}} = r}.$$

Takže pro $r \neq 0$ je vektorová funkce \mathbf{f} regulární. Není však na celém prostoru \mathbb{R}^2 bijektivní (obrazem různých bodů (r_1, φ_1) , $(r_1, \varphi_1 + 2\pi)$ je tentýž bod). Proto označíme

$$\mathcal{P} = \{(r, \varphi) \in \mathbb{R}^2 : 0 < r < +\infty, 0 \leq \varphi < 2\pi\}.$$

Potom vektorová funkce \mathbf{f} zobrazuje množinu \mathcal{P} na množinu $X = \mathbb{R}^2 \setminus \{(0, 0)\}$ bijektivně a existuje inverzní vektorová funkce

$\mathbf{f}^{-1} : X \mapsto \mathcal{P}$. Tato inverzní vektorová funkce je dána vztahy:

$$r = \sqrt{x^2 + y^2}, \quad \varphi = \begin{cases} \arctg \frac{y}{x}, & x > 0, y \geq 0, \\ \frac{\pi}{2}, & x = 0, y > 0, \\ \pi + \arctg \frac{y}{x}, & x < 0, y \in \mathbb{R}, \\ \frac{3\pi}{2}, & x = 0, y < 0 \\ 2\pi + \arctg \frac{y}{x}, & x > 0, y < 0. \end{cases}$$

Vektorová funkce $\mathbf{f}^{-1} \ ((r, \varphi) = \mathbf{f}^{-1}(x, y))$ se nazývá **soustava polárních souřadnic**. Pro jakobiovou matici funkce \mathbf{f}^{-1} platí

$$\mathbb{J}_{\mathbf{f}^{-1}} = \begin{pmatrix} \frac{x}{\sqrt{x^2+y^2}} & \frac{y}{\sqrt{x^2+y^2}} \\ \frac{-y}{x^2+y^2} & \frac{x}{x^2+y^2} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \cos \varphi & \sin \varphi \\ -\frac{\sin \varphi}{r} & \frac{\cos \varphi}{r} \end{pmatrix}.$$

Geometricky má číslo r význam vzdálenosti bodu (x, y) od počátku a číslo φ význam úhlu mezi průvodičem bodu (x, y) a kladným směrem osy x .

Tedy
$$\mathbb{J}_{\mathbf{f}} \cdot \mathbb{J}_{\mathbf{f}^{-1}} = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}.$$

Vektorová funkce \mathbf{f} zobrazí počátek do počátku, přímku danou rovností $r = R$ zobrazí na kružnici vyjádřenou parametricky rovnicemi $x = R \cos \varphi$, $y = R \sin \varphi$, $\varphi \in \mathbb{R}$. Obrazem přímky $\varphi = \varphi_1$ je polopřímka vyjádřená parametrickými rovnicemi $x = r \cos \varphi_1$, $y = r \sin \varphi_1$ (parametr $r \geq 0$).

Obrazem vyplněného obdélníku $\Omega_{\Delta r \Delta \varphi}$ je vyplněná výseč mezikruží $\Omega_{\Delta x \Delta y}$ a platí $\text{meas}(\Omega_{\Delta x \Delta y}) \approx r \text{meas}(\Omega_{\Delta r \Delta \varphi}) = \det \mathbb{J}_{\mathbf{f}} \cdot \text{meas}(\Omega_{\Delta r \Delta \varphi})$.

Věta 3.1: (geometrický význam jakobiánu)

Nechť prosté regulární zobrazení \mathbf{f} zobrazuje oblast $\Omega_{r\varphi}$, která obsahuje bod (r_0, φ_0) , na oblast Ω_{xy} , potom platí (při označení $d = \text{diam } \Omega_{r\varphi}$ (délka největší možné úsečky ležící v $\Omega_{r\varphi}$), $\text{meas}(\Omega) = \text{míra oblasti } \Omega$)

$$\lim_{d \rightarrow 0} \frac{\text{meas}(\Omega_{xy})}{\text{meas}(\Omega_{r\varphi})} = |\det J_{\mathbf{f}}(r_0, \varphi_0)|.$$

Pro malé d píšeme přibližnou rovnost

$$\text{meas}(\Omega_{xy}) \approx |\det J_{\mathbf{f}}(r_0, \varphi_0)| \cdot \text{meas}(\Omega_{r\varphi}).$$

Všimněme si, že pro funkci $\mathbf{f} : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ (hladká monotónní) píšeme tvrzení věty ve tvaru

$$\lim_{|\Delta x| \rightarrow 0} \frac{|\Delta \mathbf{f}|}{|\Delta x|} = |\mathbf{f}'|.$$

Cylindrické souřadnice

Nechť vektorová funkce \mathbf{f} je dána transformačními rovnicemi

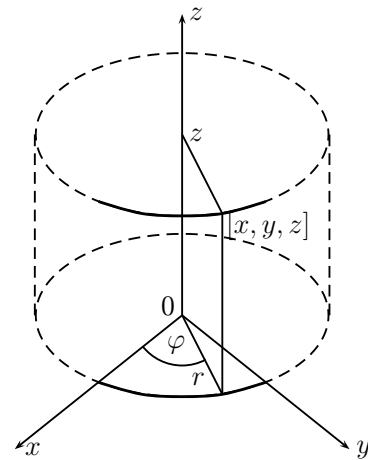
$$\begin{aligned}x &= r \cos \varphi, \\y &= r \sin \varphi, \\z &= z.\end{aligned}$$

Protože $\boxed{\det \mathbb{J}_{\mathbf{f}} = r}$, je na množině $V = \{(r, \varphi, z) \in \mathbb{R}^3 : 0 < r < +\infty, 0 \leq \varphi < 2\pi, -\infty < z < +\infty\}$ tato vektorová funkce regulární a prostá a zobrazuje množinu V na množinu $\mathbb{R}^3 \setminus \{\text{osa } z\}$ vzájemně jednoznačně.

Inverzní vektorová funkce $\mathbf{f}^{-1} : (x, y, z) \mapsto (r, \varphi, z)$, kde

$$\begin{aligned}r &= \sqrt{x^2 + y^2} \\ \varphi &= \text{jediný kořen rovnic } \frac{x}{\sqrt{x^2 + y^2}} = \cos \varphi, \quad \frac{y}{\sqrt{x^2 + y^2}} = \sin \varphi, \\ z &= z\end{aligned}$$

se nazývá **soustava cylindrických souřadnic**.

Sférické souřadnice

Máme vektorovou funkci \mathbf{f} danou transformačními rovnicemi

$$\begin{aligned}x &= r \cos \varphi \cos \vartheta, \\y &= r \sin \varphi \cos \vartheta, \\z &= r \sin \vartheta.\end{aligned}$$

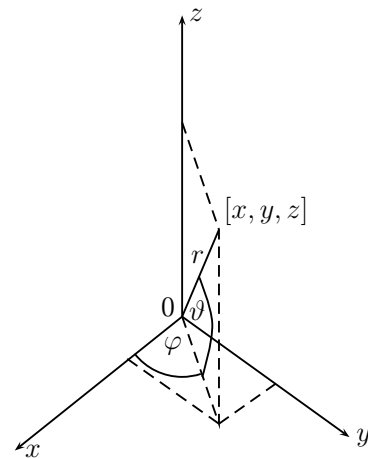
Potom $\boxed{\det \mathbb{J}_{\mathbf{f}} = r^2 \cos \vartheta}$ a jakobián je roven nule právě tehdy, když $r = 0$ nebo $\vartheta = \frac{\pi}{2} + k\pi, k \in \mathbb{Z}$. Vektorová funkce \mathbf{f} je proto regulární a prostá na množině

$$V = \{(r, \varphi, \vartheta) \in \mathbb{R}^3 : 0 < r < +\infty, 0 \leq \varphi < 2\pi, -\frac{\pi}{2} < \vartheta < \frac{\pi}{2}\}.$$

Inverzní vektorová funkce $\mathbf{f}^{-1} : (x, y, z) \mapsto (r, \varphi, \vartheta)$

$$\begin{aligned}\mathbf{f}^{-1} : \quad r &= \sqrt{x^2 + y^2 + z^2}, \\ \varphi &= \text{jediný kořen rovnic } \frac{x}{\sqrt{x^2 + y^2}} = \cos \varphi, \quad \frac{y}{\sqrt{x^2 + y^2}} = \sin \varphi, \\ \vartheta &= \text{jediný kořen rovnice } \sin \vartheta = \frac{z}{\sqrt{x^2 + y^2 + z^2}}\end{aligned}$$

se nazývá **soustava sférických souřadnic**.

Pro pevné $\varphi = \varphi_0$ vznikne **souřadnicová plocha**, která je popsána parametrickými rovnicemi $x = r \cos \varphi_0 \sin \vartheta$,

$y = r \sin \varphi_0 \sin \vartheta$, $z = r \cos \vartheta$; je to ("poledníková") rovina procházející osou z .

Pro pevné $r = r_0$ je souřadnicová plocha dána parametrickými rovnicemi $x = r_0 \cos \varphi \sin \vartheta$, $y = r_0 \sin \varphi \sin \vartheta$, $z = r_0 \cos \vartheta$; je to kulová plocha o rovnici $x^2 + y^2 + z^2 = r_0^2$.

Pro pevné $\vartheta = \vartheta_0$ je souřadnicovou plochou plocha kuželová.

4 Riemannův integrál v \mathbb{R}^n

4.1 Definice a základní vlastnosti Riemannova integrálu

Definice 4.1 : (Riemannův integrál v \mathbb{R})

(i) Necht' $f : \langle a, b \rangle \rightarrow \mathbb{R}$ je omezená funkce. Množina $D = \{x_0, x_1, \dots, x_k; a = x_0 < x_1 < x_2 < \dots < x_k = b\}$ se nazývá **dělení intervalu** $\langle a, b \rangle$ a číslo $\nu(D) = \max_{0 \leq i \leq k-1} (x_{i+1} - x_i)$ se nazývá **krok (norma) dělení** D . Označíme

$$\Delta x_i = x_{i+1} - x_i;$$

$$M_i = \sup f(x), \quad x \in \langle x_i, x_{i+1} \rangle, \quad i = 0, 1, \dots, k-1;$$

$$m_i = \inf f(x), \quad x \in \langle x_i, x_{i+1} \rangle, \quad i = 0, 1, \dots, k-1.$$

Každému dělení D a funkci f přiřadíme čísla:

horní součet

$$U(f, D) = \sum_{i=0}^{k-1} M_i \Delta x_i,$$

dolní součet

$$L(f, D) = \sum_{i=0}^{k-1} m_i \Delta x_i,$$

integrální součet

$$J(f, D) = \sum_{i=0}^{k-1} f(\xi_i) \Delta x_i, \quad \xi_i \in \langle x_i, x_{i+1} \rangle \text{ je libovolný bod.}$$

(ii) Řekneme, že funkce f je **Riemannovsky integrovatelná** na $\langle a, b \rangle$ (píšeme $f \in \mathcal{R}(\langle a, b \rangle)$), když existuje reálné číslo $I = I(f)$ takové, že

$\forall \varepsilon > 0 \exists \delta > 0 \forall$ dělení D intervalu $\langle a, b \rangle$ s $\nu(D) < \delta, \forall \xi_i \in \langle x_i, x_{i+1} \rangle, i = 0, 1, \dots, k-1 : |J(f, D) - I| < \varepsilon$.

Říkáme, že existuje limita integrálních součtů, a píšeme

$$\lim_{\nu(D) \rightarrow 0} \sum_{i=0}^{k-1} f(\xi_i) \Delta x_i = I.$$

Číslo I se nazývá **určitý Riemannův integrál** z funkce f na intervalu $\langle a, b \rangle$ a značí se

$$I = \int_a^b f(x) dx.$$

Definice 4.2: (Riemannův integrál v \mathbb{R}^2)

(i) Nechť $Q = \langle a, b \rangle \times \langle c, d \rangle \subset \mathbb{R}^2$. Nechť D_1, D_2 jsou dělení intervalů $\langle a, b \rangle, \langle c, d \rangle$ ve smyslu definice 4.1, tj. množiny $\{x_0, x_1, \dots, x_r\}, \{y_0, y_1, \dots, y_s\}$. Množina D všech obdélníků

$$Q_{jk} = \langle x_j, x_{j+1} \rangle \times \langle y_k, y_{k+1} \rangle,$$

$j = 0, 1, \dots, r-1; k = 0, 1, \dots, s-1$, se nazývá **dělení obdélníku** Q a číslo

$$\nu(D) = \max_{\substack{0 \leq j \leq r-1 \\ 0 \leq k \leq s-1}} \sqrt{(\Delta x_j)^2 + (\Delta y_k)^2}, \quad \begin{array}{l} \Delta x_j = x_{j+1} - x_j, \\ \Delta y_k = y_{k+1} - y_k, \end{array}$$

je **krok (norma) dělení** D

Nechť $f : Q \rightarrow \mathbb{R}$ je omezená funkce na $Q \subset \mathbb{R}^2$. Označíme

$$\begin{aligned} M_{jk} &= \sup f(x, y), \quad (x, y) \in Q_{jk}; \\ m_{jk} &= \inf f(x, y), \quad (x, y) \in Q_{jk}. \end{aligned}$$

Horní součet příslušný f a dělení D je definován vztahem

$$U(f, D) = \sum_{j=0}^{r-1} \sum_{k=0}^{s-1} M_{jk} \Delta x_j \Delta y_k.$$

Dolní součet příslušný f a dělení D je definován vztahem

$$L(f, D) = \sum_{j=0}^{r-1} \sum_{k=0}^{s-1} m_{jk} \Delta x_j \Delta y_k.$$

Integrální součet příslušný f a dělení D je definován vztahem

$$J(f, D) = \sum_{j=0}^{r-1} \sum_{k=0}^{s-1} f(\xi_j, \eta_k) \Delta x_j \Delta y_k,$$

kde $(\xi_j, \eta_k) \in Q_{jk}$ je libovolný bod.

(ii) Funkce f je **Riemannovsky integrovatelná** na Q (píšeme $f \in \mathcal{R}(Q)$), když existuje reálné číslo $I = I(f)$ takové, že

$\forall \varepsilon > 0 \exists \delta > 0 \forall$ dělení D obdélníku Q takové, že

$$\nu(D) < \delta \quad \forall (\xi_j, \eta_k) \in Q_{jk} : |J(f, D) - I| < \varepsilon.$$

Číslo

$$I = \lim_{\nu(D) \rightarrow 0} J(f, D) = \lim_{\nu(D) \rightarrow 0} \sum_{j=0}^{r-1} \sum_{k=0}^{s-1} f(\xi_j, \eta_k) \Delta x_j \Delta y_k$$

se nazývá **dvojný Riemannův integrál** funkce f přes obdélník Q a značí se

$$I = \iint_Q f(x, y) \, dx dy = \int_Q f(x, y) \, dQ.$$

(iii) Nechť $\Omega \subset \mathbb{R}^2$ je omezená oblast a na ní je definovaná omezená funkce f . Vybereme takový obdélník Q , aby $\Omega \subset Q$, a sestrojíme funkci

$$F(x, y) = \begin{cases} f(x, y), & (x, y) \in \Omega, \\ 0, & (x, y) \in Q \setminus \Omega. \end{cases}$$

Dvojný integrál z funkce f přes Ω definujeme vztahem

$$\int_{\Omega} f \, d\Omega = \iint_{\Omega} f(x, y) \, dx dy = \iint_Q F(x, y) \, dx dy.$$

Řekneme, že f je **Riemannovsky integrovatelná** na Ω , píšeme $f \in \mathcal{R}(\Omega)$.

Definice 4.3: (Riemannův integrál v \mathbb{R}^3)

(i) Necht' $Q = \langle a_1, b_1 \rangle \times \langle a_2, b_2 \rangle \times \langle a_3, b_3 \rangle$ je kvádr v \mathbb{R}^3 . Necht' D_l jsou dělení intervalů $\langle a_l, b_l \rangle$, $l = 1, 2, 3$.

Množina kvádrů

$$Q_{ijk} = \langle x_i, x_{i+1} \rangle \times \langle y_j, y_{j+1} \rangle \times \langle z_k, z_{k+1} \rangle$$

se nazývá **dělení kvádru** Q . Číslo

$$\nu(D) = \max_{i,j,k} \sqrt{(\Delta x_i)^2 + (\Delta y_j)^2 + (\Delta z_k)^2}$$

je **krok (norma)** dělení D .

Necht' $f = f(x, y, z) : Q \rightarrow \mathbb{R}$ je omezená funkce na $Q \subset \mathbb{R}^3$. Analogicky jako v definicích 4.1, 4.2 se definují horní a dolní součty příslušné funkci f a dělení D . **Integrální součet** je číslo

$$J(f, D) = \sum_{i=0}^{r-1} \sum_{j=0}^{s-1} \sum_{k=0}^{p-1} f(\xi_i, \eta_j, \zeta_k) \Delta x_i \Delta y_j \Delta z_k,$$

kde $(\xi_i, \eta_j, \zeta_k) \in Q_{ijk}$ je libovolný bod.

(ii) Funkce f je **Riemannovsky integrovatelná** na Q , píšeme $f \in \mathcal{R}(Q)$, existuje-li číslo

$$I = \lim_{\nu(D) \rightarrow 0} J(f, D)$$

pro libovolné dělení D kvádru Q . Značí se

$$I = \iiint_Q f(x, y, z) \, dx \, dy \, dz = \int_Q f \, dQ, \quad Q \subset \mathbb{R}^3.$$

Číslo I se nazývá **trojný Riemannův integrál**.

(iii) Necht' $\Omega \subset \mathbb{R}^3$ je omezená oblast a na ní je definovaná omezená funkce f . Vybereme takový kvádr Q , aby $\Omega \subset Q$ a sestrojíme funkci

$$F(x, y, z) = \begin{cases} f(x, y, z), & (x, y, z) \in \Omega, \\ 0, & (x, y, z) \in Q \setminus \Omega. \end{cases}$$

Funkce f je **Riemannovsky integrovatelná na Ω** , jestliže F je integrovatelná na Q , a definujeme

$$\int_{\Omega} f \, d\Omega = \iiint_{\Omega} f(x, y, z) \, dx dy dz = \iiint_Q F(x, y, z) \, dx dy dz.$$

Příklad 4.1: Dirichletova funkce

$$f(x) = \begin{cases} 1 & x \text{ je racionální číslo,} \\ 0 & x \text{ je iracionální číslo,} \end{cases}$$

$x \in \langle a, b \rangle$, není Riemannovsky integrovatelná:

$U(f, D) = b - a$ pro každé dělení D , neboť $\sup f = 1$ na každém intervalu $\langle x_i, x_{i+1} \rangle$;

$L(f, D) = 0$, protože $\inf f = 0$ na každém intervalu $\langle x_i, x_{i+1} \rangle$.

Příklad 4.2: Funkce $f(x) = \frac{3}{2}x^{\frac{1}{2}} \sin \frac{1}{x} - \frac{1}{\sqrt{x}} \cos \frac{1}{x}$, $x \neq 0$, není na žádném intervalu obsahujícím nulu Riemannovsky integrovatelná, neboť f je neomezená na libovolném okolí nuly. Existuje však Newtonův integrál z funkce f , neboť

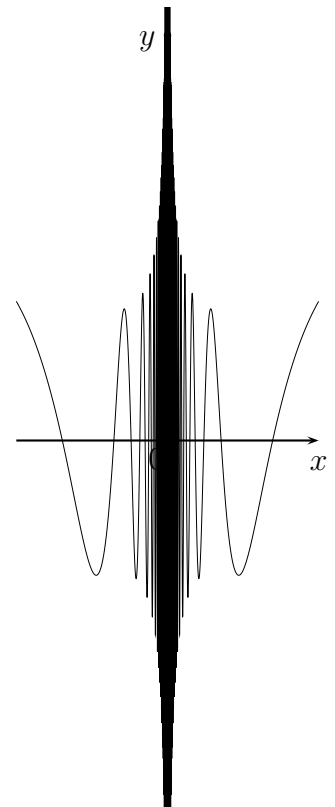
$$F(x) = \begin{cases} x^{\frac{3}{2}} \sin \frac{1}{x}, & x \neq 0, \\ 0, & x = 0 \end{cases}$$

je primitivní funkce k f . Proto

$$(\mathcal{N}) \int_0^1 f(x) \, dx = F(1) - F(0) = \sin 1.$$

Příklad 4.3: Funkce $f(x) = \begin{cases} 1, & x \in \langle 0, 1 \rangle, \\ 0, & x \in \langle -1, 0 \rangle \end{cases}$

je omezená a Riemannovsky integrovatelná. Není však Newtonovsky integrovatelná. Kdyby totiž existovala primitivní funkce F k funkci f , pak funkce F musí být spojitá a muselo by platit $F(x) = \begin{cases} x + c, & x \in \langle 0, 1 \rangle, \\ c, & x \in \langle -1, 0 \rangle, \end{cases} \quad c \in \mathbb{R}$. Funkce F však není diferencovatelná v bodě 0, tedy F není primitivní k f .

Graf funkce
 $f(x) = \frac{3}{2}x^{\frac{1}{2}} \sin \frac{1}{x} - \frac{1}{\sqrt{x}} \cos \frac{1}{x}$

Integrovatelnost funkce (v Riemannově smyslu) je vlastnost, která se nemění při změně funkce v konečně mnoha bodech, tj.:

necht' f, g jsou definovány na $\langle a, b \rangle$, $f \in \mathcal{R}(\langle a, b \rangle)$ a g se liší od f v konečně mnoha bodech intervalu $\langle a, b \rangle$. Potom $g \in \mathcal{R}(\langle a, b \rangle)$ a platí

$$\int_a^b f(x) dx = \int_a^b g(x) dx.$$

Věta 4.1: (výpočet Riemannova integrálu)

Necht' $f \in \mathcal{R}(\langle a, b \rangle)$ a necht' existuje primitivní funkce F k funkci f na $\langle a, b \rangle$, tj. $F'(x) = f(x)$, $x \in \langle a, b \rangle$. Potom $f \in \mathcal{N}(\langle a, b \rangle)$ (f má Newtonův integrál na $\langle a, b \rangle$) a platí

$$(\mathcal{N}) \int_a^b f(x) dx = (\mathcal{R}) \int_a^b f(x) dx.$$

Definice 4.4: (míra množiny)

Omezená množina $\Omega \subset \mathbb{R}^n$ se nazývá **měřitelná**, je-li funkce $f(\mathbf{x}) \equiv 1$ integrovatelná na Ω . Hodnota integrálu

$$\text{meas}(\Omega) = \int_{\Omega} 1 d\mathbf{x}$$

se nazývá **míra množiny Ω (Jordanova míra)**.

Množina Ω , pro níž platí $\text{meas}(\Omega) = 0$, se nazývá **množina míry nula**.

Příklad 4.4:

1) Konečná množina a omezená spojitá křivka mají dvou- a trojrozměrnou míru nula. Regulární plocha má trojrozměrnou míru nula.

2) Necht' $\Omega = \{\frac{1}{n} : n \in \mathbb{N}\}$, potom $\int_{\Omega} 1 d\mathbf{x} = 0$.

Zde vidíme, že i míra nekonečné spočetné množiny může být nula. V příkladu (4.1) (Dirichletova funkce) jsme však ukázali nekonečnou spočetnou množinu, která je neměřitelná (v Jordanově smyslu). Tento problém řeší Lebesgueova míra.

Definice 4.5: (nulová funkce) Jestliže se f liší od nulové funkce na množině míry nula, řekneme, že f je **skoro všude** (ve smyslu Jordanovy míry) nulová. Jinak řečeno

$$\int_{\Omega} |f(\mathbf{x})| d\mathbf{x} = 0 \quad \Leftrightarrow \quad f = 0 \quad \text{s.v.}$$

4.2 Metody výpočtu dvojných a trojných integrálů

Dvojné a trojné integrály počítáme analyticky tak, že je převedeme na tzv. **dvojnásobné a trojnásobné integrály**, jejichž výpočet provedeme pomocí známých metod užívaných pro integrály z funkcí jedné proměnné.

Příklady

Věta 4.2: (Fubiniova věta pro obdélník)

Nechť $f \in \mathcal{R}(Q)$, $Q = \langle a, b \rangle \times \langle c, d \rangle$. Když $f(x, y) \in \mathcal{R}(\langle a, b \rangle)$ pro každé $y \in \langle c, d \rangle$, potom platí

$$\iint_Q f(x, y) \, dx dy = \int_c^d \left(\int_a^b f(x, y) \, dx \right) dy.$$

Když $f(x, y) \in \mathcal{R}(\langle c, d \rangle)$ pro každé $x \in \langle a, b \rangle$, pak platí

$$\iint_Q f(x, y) \, dx dy = \int_a^b \left(\int_c^d f(x, y) \, dy \right) dx.$$

Důkaz: Vyplývá z uzávorkování integrálního součtu

$$\begin{aligned} J(f, D) &= \sum_{k=0}^{s-1} \left(\sum_{j=0}^{r-1} f(\xi_j, \eta_k) \Delta x_j \right) \Delta y_k \\ &= \sum_{j=0}^{r-1} \sum_{k=0}^{s-1} f(\xi_j, \eta_k) \Delta x_j \Delta y_k = \sum_{j=0}^{r-1} \left(\sum_{k=0}^{s-1} f(\xi_j, \eta_k) \Delta y_k \right) \Delta x_j \end{aligned}$$

a z předpokladů integrovatelnosti.

Příklad 4.5: $Q = \langle 0, 1 \rangle \times \langle 1, 3 \rangle$. Vypočtěte

$$I = \iint_Q x^y \, dx dy.$$

Bud'

$$I = \int_1^3 \left(\int_0^1 x^y \, dx \right) dy = \int_1^3 \left[\frac{x^{y+1}}{y+1} \right]_0^1 dy = \int_1^3 \frac{1}{y+1} dy = \ln 2$$

nebo

$$I = \int_0^1 \left(\int_1^3 x^y \, dy \right) dx = \int_0^1 \left[\frac{1}{\ln x} e^{y \ln x} \right]_1^3 dx = \int_0^1 \frac{1}{\ln x} (e^{3 \ln x} - e^{\ln x}) dx.$$

Dvojný integrál jsme převedli na dvojnásobný a podobně jako u vztahu dvojné a dvojnásobné limity (viz věta 1.2) musí "vnitřní limita" existovat, aby nastala rovnost.

V druhém případě nelze stanovit primitivní funkci pomocí konečného počtu elementárních funkcí.

Věta 4.3: (Fubiniova věta pro elementární oblast $\Omega \subset \mathbb{R}^2$)

(i) Nechť $f \in \mathcal{R}(\Omega)$, kde

$$\Omega = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 : a \leq x \leq b, y_1(x) \leq y \leq y_2(x)\}$$

je tzv. **elementární oblast** určená grafy funkcí $y = y_1(x)$, $y = y_2(x)$, $x \in \langle a, b \rangle$. Potom platí

$$\iint_{\Omega} f(x, y) \, dx dy = \int_a^b \left(\int_{y_1(x)}^{y_2(x)} f(x, y) \, dy \right) dx,$$

pokud vnitřní integrál existuje pro každé $x \in \langle a, b \rangle$.

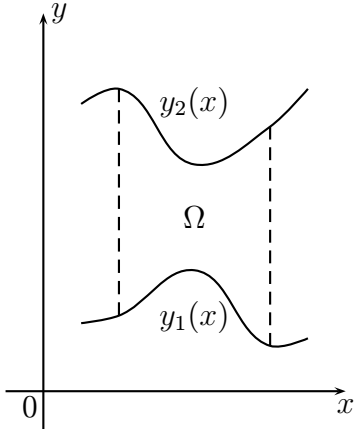
(ii) Nechť $f \in \mathcal{R}(\Omega)$, kde elementární oblast

$$\Omega = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 : c \leq y \leq d, x_1(y) \leq x \leq x_2(y)\}$$

je určena grafy funkcí $x = x_1(y)$, $x = x_2(y)$, $y \in \langle c, d \rangle$. Potom platí

$$\iint_{\Omega} f(x, y) \, dx dy = \int_c^d \left(\int_{x_1(y)}^{x_2(y)} f(x, y) \, dx \right) dy,$$

pokud vnitřní integrál existuje pro každé $y \in \langle c, d \rangle$.

Důkaz spočívá v převodu integrace přes Ω na integraci přes obdélník Q (obsahující množinu Ω) ve smyslu definice (4.2), část (iii) a následném použití věty (4.2).

Příklad 4.6: Množina Ω je zadána nerovnostmi $0 \leq x \leq 1$, $x \leq y \leq \sqrt{x}$ nebo $0 \leq y \leq 1$, $y^2 \leq x \leq y$. Vypočtete integrál $I = \iint_{\Omega} xy \, dx dy$.

$$\begin{aligned} I &= \int_0^1 \left(\int_x^{\sqrt{x}} xy \, dy \right) dx \\ &\Downarrow \\ &= \int_0^1 \left[\frac{xy^2}{2} \right]_x^{\sqrt{x}} dx \\ &\Downarrow \\ &= \int_0^1 \left(\frac{x^2}{2} - \frac{x^3}{2} \right) dx \\ &\Downarrow \\ &= \left[\frac{x^3}{6} - \frac{x^4}{8} \right]_0^1 = \frac{1}{24} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} I &= \int_0^1 \left(\int_{y^2}^y xy \, dx \right) dy \\ &\Downarrow \\ &= \int_0^1 \left[\frac{xy^2}{2} \right]_{y^2}^y dy \\ &\Downarrow \\ &= \int_0^1 \left(\frac{y^3}{2} - \frac{y^5}{2} \right) dy \\ &\Downarrow \\ &= \left[\frac{y^4}{8} - \frac{y^6}{12} \right]_0^1 = \frac{1}{24} \end{aligned}$$

Věta 4.4: (Substituce v dvojném integrálu – transformace souřadnic ve dvojném integrálu)

Nechť $\Omega_{r\varphi} \subset \mathbb{R}^2$ je otevřená měřitelná množina a nechť funkce $x = x(r, \varphi)$, $y = y(r, \varphi)$ určují prosté regulární zobrazení \mathbf{f} množiny $\Omega_{r\varphi}$ na množinu $\Omega_{xy} \subset \mathbb{R}^2$. Nechť dále máme funkci $f : \Omega_{xy} \rightarrow \mathbb{R}$, která je spojitá na Ω_{xy} . Potom platí

$$\iint_{\Omega_{xy}} f(x, y) \, dx dy = \iint_{\Omega_{r\varphi}} f(x(r, \varphi), y(r, \varphi)) |\det J_{\mathbf{f}}| \, dr d\varphi,$$

kde $J_{\mathbf{f}} = \frac{D(x, y)}{D(r, \varphi)}$ je Jacobiova matice zobrazení \mathbf{f} (viz definice 3.2).

Příklad 4.7: Převod dvojného integrálu funkce $f(x, y)$ přes Ω_{xy} do polárních souřadnic

$$x = r \cos \varphi, \quad y = r \sin \varphi, \quad r > 0, \quad 0 \leq \varphi < 2\pi.$$

Zde

$$J_{\mathbf{f}} = \begin{pmatrix} \frac{\partial x}{\partial r} & \frac{\partial x}{\partial \varphi} \\ \frac{\partial y}{\partial r} & \frac{\partial y}{\partial \varphi} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \cos \varphi & -r \sin \varphi \\ \sin \varphi & r \cos \varphi \end{pmatrix}; \quad |\det J_{\mathbf{f}}| = |r| = r.$$

Množina Ω_{xy} je obrazem nějaké množiny $\Omega_{r\varphi}$ (kterou musíme určit). Takže

$$\iint_{\Omega_{xy}} f(x, y) \, dx dy = \iint_{\Omega_{r\varphi}} f(r \cos \varphi, r \sin \varphi) r \, dr d\varphi.$$

Příklad 4.8: Vypočtěte

$$I = \iint_{\Omega} \sin \sqrt{x^2 + y^2} \, dx dy,$$

kde $\Omega = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 : \pi^2 < x^2 + y^2 < 4\pi^2\}$.

Vzhledem ke geometrii oblasti Ω (mezikruží) uijeme substituci do polárních souřadnic $\mathbf{f} : x = r \cos \varphi$, $y = r \sin \varphi$. Zde snadno zjistíme, že Ω je obrazem množiny

$$\Omega_{r\varphi} = \{(r, \varphi) \in \mathbb{R}^2 : \pi < r < 2\pi, \quad 0 \leq \varphi < 2\pi\}, \quad \text{potom}$$

$$I = \iint_{\Omega_{r\varphi}} r \sin r \, dr d\varphi = \int_0^{2\pi} \underbrace{\left(\int_{\pi}^{2\pi} r \sin r \, dr \right)}_{\text{per partes}} d\varphi = -6\pi^2.$$

Řadu oblastí v rovině můžeme vyjádřit jako konečné sjednocení elementárních oblastí: např. pokud Ω rozdělíme na čtyři elementární oblasti: $\Omega = \Omega_1 \cup \Omega_2 \cup \Omega_3 \cup \Omega_4$. Potom symbolicky

$$\int_{\Omega} = \int_{\Omega_1} + \int_{\Omega_2} + \int_{\Omega_3} + \int_{\Omega_4}.$$

Formálně $dx dy$ nahradíme výrazem $r \, dr d\varphi$.

Věta 4.5: (Fubiniova věta v \mathbb{R}^3)

Nechť $f \in \mathcal{R}(\Omega)$, kde $\Omega = \{(x, y, z) \in \mathbb{R}^3 : (x, y) \in S; z_1(x, y) \leq z \leq z_2(x, y)\}$, je tzv. **elementární oblast** určená grafy funkcí $z = z_1(x, y)$, $z = z_2(x, y)$, $(x, y) \in S$, kde S je průmět množiny Ω do roviny xy . Potom platí

$$\iiint_{\Omega} f(x, y, z) \, dx dy dz = \iint_S \left(\int_{z_1(x, y)}^{z_2(x, y)} f(x, y, z) \, dz \right) dx dy,$$

pokud vnitřní integrál existuje pro každé $(x, y) \in S$.

Ve větě 4.3 jsme uvedli dvě možnosti převodu dvojnásobného integrálu na dvojnásobný. Tyto možnosti byly dány dvěma možnostmi promítání množiny Ω do souřadnicových os. U trojnásobného integrálu máme tři možnosti promítání oblasti Ω do tří souřadnicových rovin, v tvrzení věty je uvedena pouze jedna z nich.

Příklad 4.9: Vypočtěte

$$I = \iiint_{\Omega} x \, dx dy dz,$$

kde Ω je oblast nacházející se v 1. oktantu omezená paraboloidem $z = x^2 + y^2$ a rovinou $z = 2$. Průmětem Ω do roviny xy je čtvrtkruh S .

Představíme si řezy oblasti Ω rovnoběžné s rovinou xz . Pro každé $(x, y) \in S$ se nejdříve integruje od $z = x^2 + y^2$ do $z = 2$ (vnitřní integrace). Získaný dvojnásobný integrál přes S se převede na dvojnásobný, v němž se nejdříve integruje podle y od $y = 0$ do $y = \sqrt{2 - x^2}$, a nakonec se integruje podle x od $x = 0$ do $x = \sqrt{2}$.

$$\begin{aligned} \iiint_{\Omega} x \, dx dy dz &= \iint_S \left(\int_{x^2+y^2}^2 x \, dz \right) dx dy \\ &= \iint_S x(2 - x^2 - y^2) \, dx dy \\ &= \int_0^{\sqrt{2}} \left(\int_0^{\sqrt{2-x^2}} (2x - x^3 - xy^2) \, dy \right) dx = \frac{8\sqrt{2}}{15}. \end{aligned}$$

Výpočet integrálu přes S se opírá o větu (4.3).

Věta 4.6: (O substituci v trojném integrálu – transformace souřadnic v trojném integrálu)

Nechť $\Omega_r \subset \mathbb{R}^3$ je otevřená měřitelná množina a nechť funkce $x = x(r, \varphi, \vartheta)$, $y = y(r, \varphi, \vartheta)$, $z = z(r, \varphi, \vartheta)$ určují prosté regulární zobrazení \mathbf{f} zobrazující Ω_r na množinu $\Omega_x \subset \mathbb{R}^3$. Nechť dále máme funkci $f : \Omega_x \rightarrow \mathbb{R}$, která je spojitá na Ω_x . Potom platí

$$\begin{aligned} & \iiint_{\Omega_x} f(x, y, z) \, dx dy dz \\ &= \iiint_{\Omega_r} f(x(r, \varphi, \vartheta), y(r, \varphi, \vartheta), z(r, \varphi, \vartheta)) \, |\det J_{\mathbf{f}}| \, dr d\varphi d\vartheta, \end{aligned}$$

kde $J_{\mathbf{f}} = \frac{D(x, y, z)}{D(r, \varphi, \vartheta)}$ je Jacobiova matice zobrazení \mathbf{f} .

Princip důkazu je stejný jako v případě věty (4.4) pro dvojný integrál.

Příklad 4.10: Trojný integrál v cylindrických souřadnicích. Mějme zobrazení $\mathbf{f} : \Omega_r \rightarrow \Omega_x$ dané transformačními rovnicemi

$$x = r \cos \varphi, \quad y = r \sin \varphi, \quad z = z; \quad r > 0, \quad 0 \leq \varphi < 2\pi.$$

Zde $|\det J_{\mathbf{f}}| = r$. Takže

$$\iiint_{\Omega_x} g(x, y, z) \, dx dy dz = \iiint_{\Omega_r} g(r \cos \varphi, r \sin \varphi, z) \, r \, dr d\varphi dz.$$

Příklad 4.11: Vypočtěte $\iiint_{\Omega} z \sqrt{x^2 + y^2} \, dx dy dz$, kde $\Omega =$

$\{(x, y, z) \in \mathbb{R}^3 : 0 \leq x \leq 2; 0 \leq y \leq \sqrt{2x - x^2}; 0 \leq z \leq a\}$. Vzhledem k tvaru oblasti Ω (část válce o výšce a) provedeme substituci do cylindrických souřadnic. Válcová plocha $x^2 + y^2 = 2x$ má v cylindrických souřadnicích rovnici $r = 2 \cos \varphi$, neboť po dosazení do rovnice válcové plochy dostáváme

$$r^2 \cos^2 \varphi + r^2 \sin^2 \varphi = 2r \cos \varphi.$$

Průmět Ω do roviny xy je čtvrtkružnice. Takže $\varphi \in (0, \frac{\pi}{2})$,

$r \in (0, 2 \cos \varphi)$, $z \in (0, a)$. Tedy

$$\begin{aligned} \iiint_{\Omega_x} z \sqrt{x^2 + y^2} \, dx dy dz &= \iiint_{\Omega_r} z \cdot r \cdot r \, dr d\varphi dz = \\ &= \int_0^{\frac{\pi}{2}} \int_0^{2 \cos \varphi} \int_0^a z \cdot r^2 \, dz dr d\varphi = \frac{1}{2} a^2 \int_0^{\frac{\pi}{2}} \int_0^{2 \cos \varphi} r^2 \, dr d\varphi = \\ &= \frac{4}{3} a^2 \int_0^{\frac{\pi}{2}} \cos^3 \varphi \, d\varphi = \frac{4}{3} a^2 \int_0^{\frac{\pi}{2}} (1 - \sin^2 \varphi) \cos \varphi \, d\varphi = \\ &= \frac{4}{3} a^2 \left(\sin \varphi - \frac{1}{3} \sin^3 \varphi \right) \Big|_0^{\frac{\pi}{2}} = \frac{8}{9} a^2. \end{aligned}$$

Příklad 4.12: (Trojný integrál ve sférických souřadnicích.)

Mějme zobrazení $\mathbf{f} : \Omega_r \rightarrow \Omega_x$ dané transformačními rovnicemi $x = r \cos \varphi \cos \vartheta$, $y = r \sin \varphi \cos \vartheta$, $z = r \sin \vartheta$,

$r > 0$, $0 \leq \varphi < 2\pi$, $-\frac{\pi}{2} < \vartheta < \frac{\pi}{2}$. Zde $|\det J_{\mathbf{f}}| = r^2 \cos \vartheta$. Takže

$$\begin{aligned} \iiint_{\Omega_x} f(x, y, z) \, dx dy dz &= \\ &= \iiint_{\Omega_r} f(r \cos \varphi \sin \vartheta, r \sin \varphi \sin \vartheta, r \cos \vartheta) r^2 \cos \vartheta \, dr d\varphi d\vartheta. \end{aligned}$$

Příklad 4.13: Vypočtěte $I = \iiint_{\Omega} (x^2 + y^2) \, dx dy dz$, kde Ω je "horní" polovina koule $x^2 + y^2 + z^2 \leq R^2$.

$$\begin{aligned} I &= \int_0^R \int_0^{\frac{\pi}{2}} \int_0^{2\pi} r^2 \cdot \cos^2 \vartheta \cdot r^2 \cos \vartheta \, d\varphi d\vartheta dr \\ &= 2\pi \int_0^R \int_0^{\frac{\pi}{2}} r^4 (1 - \sin^2 \vartheta) \cos \vartheta \, d\vartheta dr \\ &= 2\pi \int_0^R r^4 \left(\sin \vartheta - \frac{1}{3} \sin^3 \vartheta \right) \Big|_0^{\frac{\pi}{2}} dr = \frac{4}{15} \pi R^5. \end{aligned}$$

4.3 Užitečné vzorce

Na základě integrálních součtů lze doplnit vzorce z odst. 8.5, MA1:

Míra oblasti Ω (integrál z charakteristické funkce)

$$\begin{aligned} \text{meas}(\Omega) &= \iint_{\Omega} 1 \, dx dy; \quad \Omega \subset \mathbb{R}^2 \quad (\text{obsah}), \\ \text{meas}(\Omega) &= \iiint_{\Omega} 1 \, dx dy dz; \quad \Omega \subset \mathbb{R}^3 \quad (\text{objem}). \end{aligned}$$

Celková hmotnost tělesa $\Omega \subset \mathbb{R}^3$:

Nechť $\varrho = \varrho(x, y, z)$ je funkce hustoty tělesa Ω , potom hmotnost tělesa je dána vzorcem

$$m = \iiint_{\Omega} \varrho(x, y, z) \, dx dy dz .$$

Celkový náboj tělesa $\Omega \subset \mathbb{R}^3$:

Nechť funkce $\varrho = \varrho(x, y, z)$ popisuje hustotu rozložení náboje v Ω , potom celkový náboj tělesa je dán vzorcem

$$Q = \iiint_{\Omega} \varrho(x, y, z) \, dx dy dz .$$

Statické momenty rovinné oblasti $\Omega \subset \mathbb{R}^2$ vzhledem k souřadnicovým osám:

$$M_x = \iint_{\Omega} y \, \varrho(x, y) \, dx dy , \quad M_y = \iint_{\Omega} x \, \varrho(x, y) \, dx dy .$$

Statické momenty tělesa $\Omega \subset \mathbb{R}^3$ vzhledem k souřadnicovým rovinám:

$$\begin{aligned} M_{xy} &= \iiint_{\Omega} z \, \varrho(x, y, z) \, dx dy dz , \\ M_{yz} &= \iiint_{\Omega} x \, \varrho(x, y, z) \, dx dy dz , \\ M_{xz} &= \iiint_{\Omega} y \, \varrho(x, y, z) \, dx dy dz , \end{aligned}$$

kde $\varrho = \varrho(x, y)$, resp. $\varrho = \varrho(x, y, z)$ je hustota tělesa v bodě $(x, y) \in \Omega$, resp. $(x, y, z) \in \Omega$.

Moment setrvačnosti tělesa $\Omega \subset \mathbb{R}^3$ vzhledem k souřadnicovým osám:

$$\begin{aligned} J_x &= \iiint_{\Omega} (y^2 + z^2) \, \varrho(x, y, z) \, dx dy dz , \\ J_y &= \iiint_{\Omega} (x^2 + z^2) \, \varrho(x, y, z) \, dx dy dz , \\ J_z &= \iiint_{\Omega} (x^2 + y^2) \, \varrho(x, y, z) \, dx dy dz , \end{aligned}$$

kde $\varrho = \varrho(x, y, z)$ je hustota tělesa v bodě $(x, y, z) \in \Omega$.

Souřadnice těžiště $T = (x_T, y_T, z_T)$ tělesa $\Omega \subset \mathbb{R}^3$:

$$x_T = \frac{M_{yz}}{m} , \quad y_T = \frac{M_{xz}}{m} , \quad z_T = \frac{M_{xy}}{m} .$$

Příklad 4.14: Vypočtete souřadnice těžiště tělesa omezeného plochami $x = 0$, $z = 0$, $y = 1$, $y = 3$, $x + 2z = 3$, jestliže hustota tělesa se v každém bodě rovná 1.

$$\begin{aligned} m &= \iiint_{\Omega} dx dy dz = \int_0^3 \int_1^3 \int_0^{\frac{3-x}{2}} dz dy dx = \int_0^3 \int_1^3 \frac{3-x}{2} dy dx = \\ &= \int_0^3 (3-x) dx = \left[3x - \frac{1}{2}x^2 \right]_0^3 = \frac{9}{2}. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} x_T &= \frac{2}{9} \iiint_{\Omega} x dx dy dz = \frac{2}{9} \int_0^3 \int_1^3 \int_0^{\frac{3-x}{2}} x dz dy dx = \\ &= \frac{2}{9} \int_0^3 \int_1^3 x \frac{3-x}{2} dy dx = \frac{2}{9} \int_0^3 x(3-x) dx = \frac{2}{9} \left[\frac{3}{2}x^2 - \frac{1}{3}x^3 \right]_0^3 = 1. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} y_T &= \frac{2}{9} \iiint_{\Omega} y dx dy dz = \frac{2}{9} \int_0^3 \int_1^3 \int_0^{\frac{3-x}{2}} y dz dy dx = \\ &= \frac{1}{9} \int_0^3 \int_1^3 y(3-x) dy dx = \frac{4}{9} \int_0^3 (3-x) dx = \frac{4}{9} \left[3x - \frac{x^2}{2} \right]_0^3 = 2. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} z_T &= \frac{2}{9} \iiint_{\Omega} z dx dy dz = \frac{2}{9} \int_0^3 \int_1^3 \int_0^{\frac{3-x}{2}} z dz dy dx = \\ &= \frac{2}{9} \int_0^3 \int_1^3 \frac{(3-x)^2}{8} dy dx = \frac{1}{18} \left[\frac{-(3-x)^3}{3} \right]_0^3 = \frac{1}{2}. \end{aligned}$$

5 Parciální diferenciální rovnice

Při popisu reálných dějů vyvíjejících se v čase t a bodě prostoru $[x, y, z] \in \mathbb{R}^3$ budeme uvažovat funkci $u = u(x, y, z, t)$ (například teplotu materiálu), která tento děj popisuje. Pro rychlost změny děje v čase a prostoru potřebujeme znát parciální derivace funkce u : $\frac{\partial u}{\partial t} = u_t$, $\frac{\partial u}{\partial x} = u_x$, podobně (u_y, u_z) , i parciální derivace vyšších řádů $\frac{\partial^2 u}{\partial t \partial x} = u_{tx}$, $\frac{\partial^4 u}{\partial x^4} = u_{xxxx}$. Rovnice, ve kterých se vyskytují parciální derivace se nazývají **parciální diferenciální rovnice**, např. $u_t + u_{xx} = 0$.

5.1 Základní modely

5.1.1 Transportní rovnice

Budeme uvažovat tekutinu pohybující se rychlostí v v tenké rovné trubičce (ztotožníme ji s osou x), jejíž kolmý průřez má plochu velikosti S . Funkce $u = u(x, t)$ bude nyní popisovat hustotu znečištění v bodě x a v čase t . Potom množství nečistot mezi body x_1 a x_2 v čase t je dáno integrálem $\int_{x_1}^{x_2} u(x, t) S dx$ a podobně množství nečistot, které proteče plochou S v bodě x během časového intervalu (t_1, t_2) je popsáno integrálem $\int_{t_1}^{t_2} u(x, t) v S dt$.

Potom množství nečistot v intervalu (x_1, x_2) v čase t_2 se rovná množství nečistot v intervalu (x_1, x_2) v čase t_1 plus množství nečistot, které proteče plochou S v bodě x_1 během časového intervalu (t_1, t_2) minus množství nečistot, které proteče plochou S v bodě x_2 během časového intervalu (t_1, t_2) , neboli

$$\int_{x_1}^{x_2} u(x, t_2) S dx = \int_{x_1}^{x_2} u(x, t_1) S dx + \int_{t_1}^{t_2} u(x_1, t) v S dt - \int_{t_1}^{t_2} u(x_2, t) v S dt.$$

Pro jednoduchost budeme uvažovat, že velikost řezu S je všude konstantní a zároveň je konstantní i rychlost v tekutiny. Potom platí

$$\int_{x_1}^{x_2} [u(x, t_2) - u(x, t_1)] dx = v \int_{t_1}^{t_2} [u(x_1, t) - u(x_2, t)] dt.$$

Nyní budeme předpokládat, že funkce u má spojitě první parciální derivace (změna rychlosti znečištění není skoková), pak ze základní

Předpokládáme, že v trubičce žádné nečistoty nevznikají ani nezánikají.

Co vteče má znaménko plus, co vyteče minus.

Bilanční rovnice.

věty matematické analýzy plyne

$$\int_{x_1}^{x_2} \int_{t_1}^{t_2} u_t(x, t) dt dx = v \int_{t_1}^{t_2} \int_{x_1}^{x_2} u_x(x, t) dx dt.$$

Jestliže budeme předpokládat, že tato rovnice platí pro každý segment (x_1, x_2) a každý časový interval (t_1, t_2) , pak v každém bodě $[x, t]$ dostaneme rovnost

$$\boxed{u_t(x, t) - v u_x(x, t) = 0},$$

která se nazývá **transportní rovnice** v jedné dimenzi.

5.1.2 Rovnice difuze, rovnice vedení tepla

Máme tenkou tyč (ztožníme s osou x), která má teplotu $T(x, t)$ a předpokládáme, že teplota roste ve směru osy x . Tepelná vodivost materiálu tyče je κ a průřez tyče je S . Teplo $Q(x, t)$ procházející řezem tyče v bodě x a čase t během krátkého časového intervalu dt je dáno vztahem $Q(x, t) = \kappa S \frac{\partial T}{\partial x}(x, t) dt$, podobně $Q(x + \Delta x, t) = \kappa S \frac{\partial T}{\partial x}(x + \Delta x, t) dt$, Δx reprezentuje malý kousek tyče. Použijeme Taylorův rozvoj, pak pro tepelnou energii, která je absorbována v kousku tyče Δx platí

$$\Delta Q = \kappa S \left(\frac{\partial T}{\partial x}(x + \Delta x, t) - \frac{\partial T}{\partial x}(x, t) \right) dt \approx \kappa S \frac{\partial^2 T}{\partial x^2}(x, t) \Delta x dt.$$

Pro tuto změnu tepla však zároveň platí

$$\Delta Q = c \Delta m dT = c \varrho \Delta x \frac{\partial T}{\partial t}(x, t) dt,$$

kde c měrná tepelná kapacita tyče, Δm je hmotnost kousku tyče délky Δx , ϱ je hustota materiálu tyče a dT je malý časový úsek, po který se mění hodnota tepla v tyči. Porovnáním obou výrazů pro změnu tepla v kousku tyče dostaneme

$$\kappa S \frac{\partial^2 T}{\partial x^2}(x, t) \Delta x dt = c \varrho \Delta x \frac{\partial T}{\partial t}(x, t) dt,$$

tedy

$$\kappa S \frac{\partial^2 T}{\partial x^2}(x, t) = c \varrho \frac{\partial T}{\partial t}(x, t).$$

Označíme $k = \frac{\kappa S}{c \varrho}$ tzv. součinitel teplotní vodivosti, pak **rovnice pro vedení tepla** má tvar

$$\frac{\partial T}{\partial t}(x, t) - k \frac{\partial^2 T}{\partial x^2}(x, t) = 0.$$

Nechť nyní funkce $u = u(x, t)$ popisuje difuzi látky, potom pro ní platí stejná rovnice jako pro vedení tepla, neboli

$$u_t - u_{xx} = 0.$$

5.1.3 Vlnová rovnice

Nyní funkce $u = u(x, t)$ bude popisovat strunu, na kterou působí v bodě x_1 síla \vec{F}_1 kolmo k ose x . Tato síla vyvolá působení silou \vec{F} v tečném směru ke struně a podle zákona akce a reakce stejně velká opačně orientovaná síla působí na strunu i v bodě x_2 (viz obrázek). Podle druhého Newtonova zákona platí pro element struny Δx pohybová rovnice

$$\Delta m \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = F_2 - F_1,$$

kde $\Delta m = \rho \Delta x$ a ρ je délková hustota struny. Pro velmi malé výchylky bude platit

$$F_2 - F_1 \approx F(\tan \varphi_2 - \tan \varphi_1) = F \left(\frac{\partial u}{\partial x}(x_2) - \frac{\partial u}{\partial x}(x_1) \right).$$

Pomocí Taylorova rozvoje dostaneme

$$\frac{\partial u}{\partial x}(x_2) - \frac{\partial u}{\partial x}(x_1) \approx \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} \Delta x,$$

tudíž

$$\rho \Delta x \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = F_2 - F_1 = F \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} \Delta x.$$

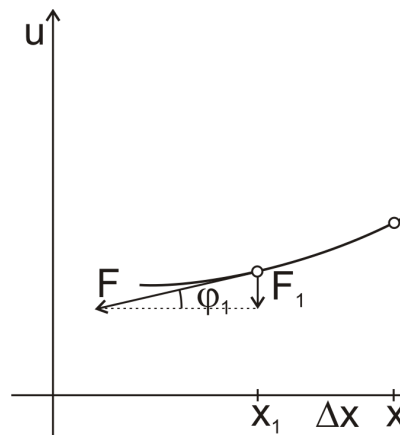
Odtud dostaneme

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\rho}{F} \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}.$$

Označíme $v = \sqrt{\frac{F}{\rho}}$, pak v je fázová rychlost vlny šířící se po struně a platí **vlnová rovnice**

$$u_{tt}(x, t) - v^2 u_{xx}(x, t) = 0.$$

Difuze je proces samovolného rozptylování částic v prostoru.

5.2 Metody řešení

5.3 Počáteční úlohy

Reference

- [1] Jirásek, Čipera, Vacek: Sbírka řešených příkladů z matematiky II, SNTL, Praha 1989
- [2] Drábek, Míka: Matematická analýza II, skriptu ZČU Plzeň 1996